

Szociológiai

SZEMLE

2020/4
30. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE, ZAKARIÁS ILDIKÓ
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Boda Annamária, Simon J. Milton.

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Csurgó Bernadett:**
Önmegvalósítás, nosztalgia és család-munka egyensúly
A vállalkozásalapítás motivációinak vizsgálata a kreatív vidéki vállalkozónők körében
- 26 Bocsi Veronika – Pusztai Gabriella – Fényes Zsuzsanna Hajnalka:**
Első generációs hallgatók a campuson
Különös tekintettel az eredményesség kérdéskörére
- 45 Virágh Enikő Anna:**
Az egyéni büntől a társadalmi felelősségig
Médiabíráskodás Kiss László, az úszóválogatott szövetségi kapitányának nemierőszak-ügyében
- 73 Bögre Zsuzsanna:**
Szociológiai paradigmák és a biográfia kutatás
- 89 Sik Endre:**
Intra- and inter-household network capital

Önmegvalósítás, nosztalgia és család-munka egyensúly

A vállalkozásalapítás motivációinak vizsgálata a kreatív vidéki vállalkozónők körében

Csurgó Bernadett

Csurgo.Bernadett@tk.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.1>

Beérkezés: 2020. 09. 27.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 02. 01.

Elfogadás: 2021. 02. 19.

Összefoglaló: A tanulmány a magyar vidéki társadalomban új csoportként megjelenő, ún. kreatív női vállalkozókat elemzi vidékszociológiai megközelítésben. A tanulmány egy kvalitatív szociológiai vizsgálatra épül, amelyben 48 félig strukturált interjú készült olyan kreatív vidéki vállalkozónőkkel, akik kreatív és újító termékekkel, valamint szolgáltatásaikkal az elmúlt évtizedekben jelentek meg a világhálón, a vidéki fesztiválokon, illetve a helyi gazdaságban, új tevékenységi típust és új életformát teremtve a vidéki Magyarországon. Az elemzés középpontjában a vállalkozásalapítás motivációja áll. Az empirikusan megalapozott típusalkotás módszerével a tanulmány a kreatív vidéki vállalkozónők három típusát: az anyavállalkozókat, a karierváltókat és a nosztalgiavállalkozókat azonosítja.

Kulcsszavak: vidéki vállalkozónő, vidéki nő, vidéki kreatív gazdaság

Bevezetés

A tanulmány a vidéki társadalomban újonnan megjelenő és korábban még nem vizsgált női vállalkozók egy csoportját elemzi vidékszociológiai megközelítésben. A tanulmány a vizsgált vidéki vállalkozónőket a kreatív gazdaság tágabb meghatározásából (DCMS 2001) kiindulva, de vidékszociológiai kontextusba (Bell–Jayne 2010) helyezi kreatív vállalkozóként definiálja. A vidéki kreatív gazdaság meghatározó sajátossága, hogy egyszerre vannak jelen benne a kreativitás hagyományos és kortárs formái. Mindebből kiindulva az elemzés tárgyát azok a női vállalkozók és kistermelők jelentik, akik kreatív és újító termékekkel, valamint szolgáltatásaikkal – az élelmiszerektől és a kozmetikumoktól a dizájntermékeken át a turizmusig – az elmúlt évtizedben jelentek meg a világhálón, a vidéki fesztiválokon és a helyi gazdaságban, új tevékenységi típust és új életformát teremtve a vidéki Magyarországon. A tanulmány alapját egy, a kreatív vidéki vállalkozónők körében 2015–2020 között végzett kvalitatív szocio-

lógiai vizsgálat¹ jelenti, amelynek keretében 48 interjú készült kreatív és innovatív tevékenységet végző vidéki vállalkozóknak.

A vállalkozáskutatási szakirodalomra támaszkodva (Ahl 2006; Driga et al. 2009; Sofer–Saada 2017) a tanulmány a vállalkozás és a vállalkozónők kutatásának klaszszikus kérdését, a vállalkozásalapítás motivációját állítja az elemzés középpontjába. Emellett a vállalkozáskutatás további általános kérdései, úgymint a család és a munka összehangolása (Geambaşu 2019) vagy az önmegvalósítás is az elemzés tárgyát képezik. A vidékszociológia vidéki nőkkel foglalkozó irodalmára támaszkodva (Bock 2004; Brandth–Haugen 2014; Little–Austin 1996; Tuitjer 2018) a tanulmány a kreatív vállalkozónők elemzésében központi kérdésként tárgyalja a vidékidill és a választott vállalkozói tevékenységek kapcsolatát. Azaz hogy a tevékenység mennyire kapcsolódik a tradicionális vidéki hagyományos tevékenységekhez, a hagyományos női szerepekhez vagy azok képzetéhez. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a „vidékidill” erőteljesen épít a hagyományos női szerepekre a családban és a helyi társadalomban, illetve megerősíti azokat (Brandth–Haugen 2014; Little–Austin 1996). Mindezekből kiindulva a tanulmány célja, hogy a vállalkozásalapítás motivációja alapján – különös tekintettel a család és a munka összehangolása, valamint a vidékidill dimenzióira – meghatározza a kreatív vidéki vállalkozónők legjellemzőbb típusait.

A vállalkozásalapítás motivációja alapján a vidéki kreatív vállalkozónők három típusa vált azonosíthatóvá. Az első típust az *anyavállalkozók* alkotják, akik számára a vállalkozásalapítás fő motivációja a családi élet és a munka egyensúlyának megteremtése, egy rugalmas munka megtalálása, amely mellett családi szerepeikre is jut idejük. A második típusba azok a vállalkozónők kerültek, akik több évtizedes karrierút után, a családi és főleg anyaszerepek lazulásával döntenek a vállalkozásalapítás mellett, amelynek fő motivációja az önmegvalósítás. A vállalkozónők ezen típusát *karrierváltónak* nevezzük. Végül a harmadik típust az ún. *nosztalgiavállalkozók* alkotják, akik számára a fő motivációt a vállalkozásalapításhoz a vidékidill iránti vágy és igény jelenti, így tevékenységük is nagymértékben épít és támaszkodik a vidék hagyományaira.

A vizsgált vidéki vállalkozónők közös sajátossága, hogy jellemzően iskolázott, sokszor magasan iskolázott, középosztályi státuszú nőkről van szó. Minden típusban megtaláljuk a városból vidékre költözőket. A vidéki nők vállalkozásalapításának alapja a középosztályi státusz. Az eredmények tehát azt jelzik, hogy a vidéken élő középosztálybeli nők számára jelent választási alternatívát a vállalkozásalapítás és annak az ún. kreatív, innovatív formája.

Vidéki nők és vidéki vállalkozónők – elmélet háttér

A vidékszociológiában mind a nők, mind a vállalkozás kutatása viszonylag új keletű témának számít, mindkettő az 1980-as évek végétől jelent meg a vidékről való tudományos gondolkodásban (Whatmore 1988; Wortman 1990).

1 Csurgó Bernadett Bolyai Posztdoktori Ösztöndíja (2015–2020) keretében zajló Kreatív vállalkozónők a vidéki Magyarországon című kutatás.

A vidéki vállalkozások kutatásának egyik központi kérdése a helyi beágyazottság, amely a vidéki vállalkozás meghatározásának fontos kritériuma (Labrianidis 2006). A vidéki vállalkozás fogalmát a szakirodalom olyan vállalkozásként határozza meg, amely helyi embereket foglalkoztat, helyi szolgáltatásokat használ és nyújt, és jövedelmet generál a vidéki térség számára (McElwee–Atherton 2011). A vidék iránti növekvő kereslet, úgymint a rekreációs szolgáltatások, a kiköltözés, a turizmus pedig egyre több lehetőséget kínál a vállalkozásalapításhoz (Csurgó et al. 2019; Kordel 2016; Overbeek 2009; Ray 1998). A vidéki vállalkozások egyik jellemző sajátossága, hogy úgy hoznak létre valami újat, teremtenek hozzáadott értéket, hogy közben a helyi erőforrásokra, hagyományokra építenek, és a helyi különlegességeket, egyediséget teszik áruvá (Overbeek 2009; Pato–Teixeira 2016; Ray 2006). A helyi beágyazottság, a helyhez és a helyi hagyományokhoz kötődés a vizsgált téma, a kreatív vidéki vállalkozónők szempontjából is kiemelt jelentőséggel bír. A későbbi elemzésben fontos szempontként jelenik majd meg.

A vidéki nőkkel kapcsolatos vidékszociológiai megközelítések közül a vizsgált téma szempontjából kiemelten fontos a női identitással, valamint a vidékidill és a társadalmi nemi identitás kapcsolatával foglalkozó irodalom.

A vidékszociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a vidék átalakulása jelentős hatással van a nők identitására. A fejlett, nyugati társadalmakban az elmúlt évtizedekben lezajlott változások, úgymint az iskolázottság és a farmon kívüli karrierlehetőségek jelentős mértékben átalakították a vidéki nők életét, ami a tradicionális nemi szerepek újraértelmezését és átalakulását is maga után vonta (Csurgó 2013; Gustavsson 2020; Munkejord 2006). Az elemzések szerint a „vidéki nő” egy rendkívül heterogén társadalmi kategóriává vált. A vidéki nők önképében egyszerre van jelen a változás és a kontinuitás. A nők hagyományos, jellemzően például az agrártermeléshez (mezőgazdaság, halászat, borászat stb.) kapcsolódó szerepei és gyakorlatai a változó társadalmi nemi viszonyok és identitások függvényében alakulnak (Gustavsson 2020). A vidéki nők identitásának társadalmi konstrukciójában ugyanakkor továbbra is jelenős szerepe van a hagyományos családon belüli nemi szerepeknek (Agg–Phillips 1998; Csurgó 2002; Little–Austin 1996; Tuitjer 2018). A tradicionális vidék képzetéhez a tradicionális nemi szerepek képzete társul. A mezőgazdasági termelésben a nő döntően láthatatlan, vagy legfeljebb alárendeltként jelenik meg (Alston 2006; Seuneke–Bock 2015). Ugyanakkor a nők farmon kívüli munkavállalása, valamint a multifunkcionális mezőgazdasági vállalkozásra való váltás – amelyben a nőknek kulcsszerepe van – átalakítja a nők identitását, ami ellentétben áll a farmon és a családon belüli korábbi státuszukkal (Brandth–Haugen 2014; Seuneke–Bock 2015). Az identitáshoz kapcsolódó, fontos új téma még a vidékreprezentáció, azaz döntően a vidékidill és a társadalmi nemi identitás kapcsolata (Brandth–Haugen 2014; Little–Austin 1996). A „vidékidill” fontos szerepet játszik a hagyományos nemi szerepek fennmaradásában vidéken. A vidékidill két meghatározó eleme a család és a közösség, amely összekapcsolódik a hagyományok és a folklór iránt érzett nosztalgiával, fontos eleme

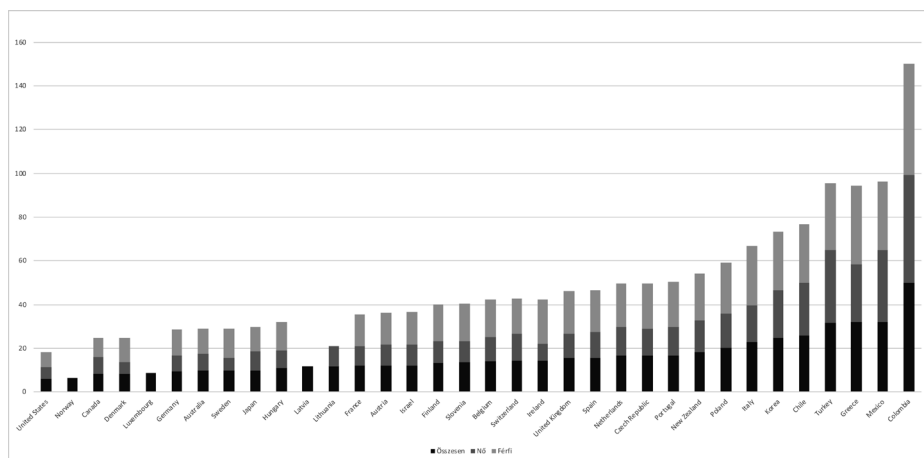
továbbá a vidéki családi ház, valamint a hozzá kapcsolódó jelentések és gyakorlatok (Csurgó 2013, 2014; Little–Austin 1996; Tuitjer 2018). Kutatások bizonyítják, hogy a ruralitás imázsa számos ponton összekapcsolódik a tradicionális nemi viszonyok képzetével (Csurgó–Megyesi 2006; Heather et al. 2005). A nők identitásának alapját az anyaság, a háztartás és a vidéki közösséghez való kötődés jelenti. A vidéki nők identitása tehát erősen kapcsolódik a vidékről alkotott képzeleteikhez, elképzeléseikhez. A nemi elkülönülés erősen köthető a vidéki élet azon sajátosságához, amelyben a köz- és a magánszféra kettőssége újra megerősödik. Ez a kettősség pedig erőteljesen nemi alapú: a közsférában, a hivatalos gazdasági életben a férfi a domináns, míg a magánszféra női területként határozódik meg, ezt erősíti a nők erőteljes kapcsolódása a családi házhoz mint a családi élet központi helyszínéhez, valamint ennek jelentéséhez (Tuitjer 2018). Ugyanakkor az új tevékenységek és tudások, mint például a turisztikai szolgáltatás átalakítják a nők helyét a családi gazdaságban, a családban és a helyi közösségben egyaránt (Brandth–Haugen 2014). Ezek a kérdések és szempontok a vidéki kreatív női vállalkozók elemzésében is kiemelt szerepet kapnak.

Bár a vállalkozónők témája egyre nagyobb érdeklődésre tart számot a társadalomtudományos szakirodalomban (Ahl 2006), a vidékszociológiában még ma is marginális témának számít.

A női vállalkozókkal kapcsolatos vizsgálatok fő témái között megtalálható a női vállalkozók személyes hátterének és üzleti tulajdonságainak, valamint a vállalkozásindítási motivációknak a vizsgálata. A vállalkozói szellem, a vezetési gyakorlatok, stratégiák, a hálózatépítés, illetve a család és a vállalkozás összehangolásának a kérdései, valamint a tőkéhez való hozzáférés (Ahl 2006) a vidéki vállalkozónők vizsgálatában is fontos témák. Emellett a vállalkozónőknek van egy olyan csoportja, amelynek a vizsgálata a kreatív vidéki vállalkozónők kutatása esetében is megkerülhetetlen. Ez a női vállalkozói csoport a „momprenneur”-ök, azaz anyavállalkozók csoportja, amely a vállalkozónőkkel kapcsolatos irodalom – hasonlóan a vidéki vállalkozónőkhöz – egy kevésbé vizsgált részét jelenti. Az anyavállalkozók és a vidéki vállalkozónők számos ponton átfedésben vannak, ugyanakkor a szakirodalomban ez a kapcsolódás eddig szinte láthatatlan maradt. Az anyavállalkozók, mompreneurök, azok a vállalkozónők, akiknél a család és a karrier összehangolása a vállalkozásalapítás egyik fő motivációja, és akiknél a tevékenység is gyakran kapcsolódik olyan hagyományos női tevékenységekhez, mint a főzés, a gondoskodás, a nevelés, az ápolás (Richomme Huet–Vial 2014). Az 1990-es évek végén indult el a mompreneurmozgalom az Egyesült Államokból, és azóta az Egyesült Államokban és Kanadában körülbelül 6-7 millió női vállalkozó kapcsolódott be. Bár átfogó vizsgálatok nem születtek a mompreneurökről, néhány kisebb kutatás adataiból az látszik, hogy Kanadában például minden negyedik-ötödik kisvállalkozást nők alapítanak, akiknek 80%-a kisgyermekes anya (Richomme Huet–Vial 2014). Hasonló tendenciákat mutat egy 2013-as brit felmérés, miszerint több mint 1,2 millió teljes vagy részmunkaidőben önfoglalkoztató nő van Nagy-Britanniában, és ezeknek több mint egyharmada 30 év alatti, akiknek 74

százaléka akkor kezdett vállalkozni, amikor a gyermekük még nem volt 2 éves. Ez azt jelenti, hogy Nagy-Britanniában a becslések szerint az 1,2 millió vállalkozónőből 300 000 a mompreneur (Morrison 2013). Geambasu Réka (2019) az erdélyi magyar anyavállalkozókra vonatkozó kutatása szerint ezek a vállalkozónők alapvetően magasan iskolázott, jó anyagi helyzetű, középosztálybeli nők. Magyarországon még nem készültek felmérések a mompreneurökről, de valószínűleg hasonló képet kapnánk. A hazai vállalkozónők vizsgálata sem az anyavállalkozókra, sem a vidéki vállalkozónőkre nem tér ki. A korábbi kutatások azt mutatják, hogy az 1990-es években a magyar vállalkozónők között magas volt a mellékállásban vállalkozók aránya, és a vállalkozásalapítás motivációi között sokszor a megélhetési kényszer szerepelt. A tevékenységek között leginkább a kereskedelem volt népszerű, és a vállalkozónők körében meglehetősen alacsony volt az innovatív tevékenységet végzők aránya (Nagy 2007). A hazai vizsgálatok azt is megmutatták, hogy a nők aránya a vállalkozók között alacsony, sőt statisztikailag kevesebb esélyük van a vállalkozásalapításra (Kuczai 2011). Ezt mutatják az OECD legfrissebb, 2019-es adatai is (OECD 2021a), miszerint az önfoglalkoztató vállalkozók aránya a foglalkoztatott férfiak körében 12,9%, míg a nőknél 8,3%, és ezzel Magyarország az OECD-országok között az alacsonyabb női önfoglalkoztatókkal rendelkezők közé tartozik (1.ábra). Hasonló képet kapunk, ha az alkalmazottal rendelkező és nem rendelkező vállalkozásokat nézzük nemek szerinti bontásban² (OECD 2021b, 2021c).

1. ábra: Az önfoglalkoztatók aránya nemek közötti bontásban az OECD-országokban (2019)

Forrás: Saját szerkesztés a 2019-es OECD adatok alapján (OECD 2021a)

2 Vidék-város bontásban nem állnak rendelkezésre adatok.

A nők helyzetét a vidéki vállalkozói szférában nem csak Magyarországon, de Európában mindenhol nagyon kevés szerző elemzi, és legtöbbször ezek a vizsgálatok sem a vállalkozáskutatás, sem pedig a női vállalkozások kutatásának irodalmába nem ágyazódnak be. A vidéki vállalkozónők kutatása inkább a vidéki nők helyzetét elemző vidékszociológiai irodalomba helyezhető el. A kutatások szerint (Bock 2004; Seuneke–Bock 2015) a termelést kiegészítő, úgynevezett multifunkcionális tevékenységekben a farmon élő nőknek központi szerepük van. Döntően az alkalmazkodás és a többletfeladatok jellemzik őket, különös tekintettel arra, hogy a nők az új tevékenységeiket beillesztik a szokásos feladataik közé, és úgy végzik vállalkozói tevékenységeiket, hogy az ne zavarja meg sem a családot, sem a gazdaságot (Bock 2004). Ugyanakkor az új tevékenységek megváltoztatják a nők – alapvetően alávett – szerepét a családi gazdaságban, és nagyobb önállóságot, valamint autonómiát is eredményeznek (Seuneke–Bock 2015). A vidéken élő, döntően a mezőgazdaság alternatívájának számítató vagy a tradicionális nemi szerepekhez kapcsolódó tevékenységet (agroturizmus, kézművesség, turizmus, gondozás és ápolás vagy élelmiszertermelés és feldolgozás) végző nők igyekeznek összehangolni a családi feladataikat és a karriert, egyensúlyra törekedve szakmai és személyes céljaik között. Jellemző, hogy inkább egyedül dolgoznak, partner és alkalmazott nélkül, felkészülve arra, hogy ha a család vagy a farm mellett nem lenne fenntartható a vállalkozás, könnyebben abbahagyhassák. Továbbá jellemző még, hogy kis volumenű vállalkozásokat hoznak létre a könnyebb kezelhetőség érdekében. Fontos sajátosságuk, hogy helyi erőforrásokat használnak, lokális tudásra építenek, és figyelnek a helyi igényekre (Bock 2004).

A vizsgálatok azt mutatják, hogy az agroturisztikai vagy más néven farmturizmushoz kapcsolódó vállalkozási kezdeményezésekben a nők úttörő szerepet játszanak. A francia farmgazdaságban élő nők például jelentős mértékű mezőgazdasági munkát végeznek aránytalanul sok házimunka mellett, és még az agroturizmus tevékenységéből is nagyobb részt vállalnak, mint a férfiak (Wright–Annes 2014). Sokan azt gondolják, hogy a nőkre jellemző készségek és kompetenciák jól alkalmazhatóak az agroturizmusban: a takarítás, a főzés, a gyermek- és az idősgondozás tulajdonképpen a hagyományos női szerepelvárás normák kiterjesztése a gazdaság területére (Brandth–Haugen 2010). Ugyanakkor az agroturisztikai szolgáltatásokban a mezőgazdaság és a vidéki élet komplex képe reprezentálódik a fogyasztók számára, és ezeken a reprezentációkon keresztül a nők befolyásra tudnak szert tenni a családban és a gazdaságban egyaránt, ami megváltoztatja a családon és a társadalmon belüli pozícióikat is (Brandth–Haugen 2010; Wright–Annes 2014).

A kutatások azt is bizonyítják, hogy összehasonlítva a városi és a vidéki, valamint a férfi és a női vállalkozókat, a vidéki női vállalkozók több akadállyal néznek szembe, mint a férfiak (városiak és vidékiek egyaránt), és a városi női vállalkozókhöz képest is hátrányban vannak (Merrett–Gruidl 2000; Sofer–Saada 2017). A vidéki elhelyezkedés jelentős hatással van a vállalkozásalapításra. A vidéki nők kevésbé hisznek a vállalkozói képességeikben (Driga et al. 2009). Más kutatások szerint a vállalkozás

vidéki elhelyezkedése sokkal inkább hatással van annak sajátosságaira (profit, volumen, tevékenység stb.), mint a vállalkozó neme önmagában (Merrett–Gruidl 2000). Ezzel együtt a vidéki nők vállalkozásai – az otthoni kisvállalkozástól a nagyvállalkozásig – a vidéki család és gazdaság, valamint a helyi közösség fennmaradásának és a vidékfejlesztésnek jelentős tényezői (Bock 2004; Driga et al. 2009). Anthopoulou (2010) elemzése szerint a görög vidéken az utóbbi években egyre nagyobb számban jelentek meg a helyi élelmiszertermelésre szakosodó kis női vállalkozások. Ezeknek a vállalkozásoknak az elemzése azt mutatja, hogy a vállalkozás alapítása a nők számára inkább a családi jövedelem kiegészítésének eszközét jelenti, mint a személyes karrierjük megvalósítását. A nők jellemzően a helyi erőforrásokra és a hagyományos helyi tudásra építik vállalkozásaikat. A vállalkozás kicsi és rugalmas méretével, valamint a vállalkozás családi jellegével igyekeznek a kockázatot minimalizálni. Ugyanakkor ezek legtöbbször dinamikus és gyakran innovatív vállalkozások, amelyek képesek alkalmazkodni a fogyasztói piac igényeihez is.

Bár a női vállalkozók kérdésével jellemzően nem kapcsolódik össze, de a téma szempontjából fontos megemlíteni, hogy az innováció és a kreativitás vizsgálatánál a vidékszociológia alapvetően két megközelítést használ, a kultúragazdaságot (Ray 1998), valamint az ehhez kapcsolódó, de önálló megközelítésként is felfogható vidéki kreatív gazdaságot (Bell–Jayne 2010; Herslund 2012; Mitchell 1998). Ez utóbbi megközelítés fontos kiindulópontja a vidéki kreatív vállalkozónők meghatározásának is.

A vidéki kreatív gazdaság kérdésével meglehetősen kevés szerző foglalkozik. A jellemző témák tekintetében ezek között néhány kutatás vizsgálta a kézművesség szerepét a vidékfejlesztésben az Egyesült Királyságban (Collins 2004; Moya et al. 2001). Bunting és Mitchell (2001) pedig a vidéken élő művészeket kutatta Kanadában, és emellett még néhány ausztrál kutatás foglalkozik a vidéki fesztiválok és a kreatív gazdaság kérdésével (Gibson 2002). A kreatív gazdaság ugyanakkor a sokkal népszerűbb kultúragazdaság (Ray 1998) kérdéséhez is kapcsolódik, több kutatás vizsgálja a művészet és a kézművesség szerepét a vidéki versenyképességben (Bell–Jayne 2010), valamint a vidéki kreatív gazdasággal kapcsolatos vizsgálatoknak is az egyik jellemző kérdésfeltevése, hogy hogyan kapcsolódnak vagy jelennek meg ezek a tevékenységek a vidéki helyi vagy regionális fejlesztési stratégiákban (Collins 2004; Shucksmith 2018). A kreatív gazdaságot alkotó ágazatok összetett jellegéből és alapvetően városhoz kötött definíciójából kiindulva a vidékkutatók amellet érvelnek (Bell–Jayne 2010; Kneafsey et al. 2001), hogy vidéken a kreatív gazdaság másként épül fel, más szektorok és másféle ágazatok közötti kapcsolódások jellemzik. A kreatív munka vagy gazdaság a vidéki kontextusban gyakran összekapcsolódik a vidékidillel. A kreatív gyakorlatoknak van egy tradicionális, jellemzően a népi kultúrához kapcsolódó része, ugyanakkor a vidék termékei és szolgáltatásai iránt megnövekedett új, jellemzően külső fogyasztói igények ezeket a tradicionális kreativitásformákat is átalakítják, miközben új tevékenységeket is generálnak. A kutatók hangsúlyozzák az új, flexibilis, a fogyasztói igényekre reagáló vállalkozói kultúra megjelenését vidéken, ami egyrészt

feszültségben van a tradicionális kreativitásformákkal, másrészt újraértelmezi azt, miközben a városias kreatív tevékenységeket és a városi értelemben vett kreativitást is megerősíti vidéken (Bell–Jayne 2010; Fløysand–Jakobsen 2007). A magyar vidéki kreatív vállalkozónők körülhatárolása a fenti szempontokra épül.

Amint azt korábban már említettük a vidéki vállalkozónőkre vonatkozóan Magyarországon eddig nem készültek átfogó vizsgálatok. Néhány kutatás azonban kitér a mezőgazdasági vállalkozásokban tevékenykedő nők helyzetére (Kovács 2016). A mezőgazdasági vállalkozók a rendszerváltást követő vidéki társadalom egyik új rétegét jelentik. A mezőgazdasági magángazdaságok és ezen belül főként a kis- és közepes vállalkozások egyik legfontosabb jellemzője, hogy jelentős mértékben családi alapon szerveződnek, és alapvetően a család munkaerejére építenek. Ezeket a gazdaságokat a rendszerváltást követő piaci kihívásokra hozták létre, a fő cél a profittermelés, és ezen keresztül a jólét, valamint a társadalmi felemelkedés biztosítása volt (Csurgó 2002; Csurgó et al. 2016). Egy, a 2000-es évek elején végzett kutatás (Csurgó 2002) eredményei szerint a mezőgazdasági vállalkozó családokban a feleségek nagyobb beleszólással rendelkeznek a család mindennapos ügyeibe, mint a tradicionális parasztcsaládban. A nők többsége arról számolt be, hogy a családi magángazdaság létrejöttével megnőtt a közös döntés alá tartozó kérdések aránya, hiszen ezek a döntések mindig a családi gazdálkodás eredményei. Nemcsak a férj, hanem a feleség életében is kiemelkedő szerepet játszik a gazdaság. Kialakult egy, a mezőgazdasági vállalkozások alapját képező jellegzetes családforma, a modern farmercsalád Magyarországon is, amely nem azonos a parasztcsaláddal. A mezőgazdaságban tevékenykedő, családi gazdaságok – bár néhány esetben átfedésben vannak a kreatív vállalkozónők vállalkozásaival, egyenlőségjel nem vonható a két csoport között – a kreatív vidéki vállalkozónőkhöz hasonlóan egy új csoportját jelentik a vidéki társadalomnak és gazdaságnak.

Összességében elmondható, hogy a korábbi elemzések azt jelzik, hogy külső és személyes tényezők egyaránt szerepet játszanak a vidéki nők vállalkozásalapításában. Ilyen a kor, a családszerkezet – amely lehetőséget biztosít a szülői feladatok átalakítására, a rugalmasabb napi időbeosztás megteremtésére –, továbbá ilyen a korábbi vezetői és szakmai tapasztalat, az iskolai végzettség, az anyagi függetlenség és a rugalmas munkavégzés vágya, a farmgazdaság és az üzlet elhelyezkedése, valamint a munkahegyi biztonság hiánya. Fontos megállapítása a kutatásoknak, hogy a nők vállalkozásait legtöbbször kiegészítő tevékenységként tartják számon, különös tekintettel a kicsi, nem farmgazdaság-alapú, otthon végzett tevékenységekre, amelyek legtöbbször kiegészítő bevételforrást jelentenek, és nagymértékben függenek a családi kötelezettségek rugalmasságától, valamint a tevékenység típusától is. A nők vállalkozói viselkedésének hátterében tehát számtalan egyéni stratégia állhat, amelyben hangsúlyos a karrier és a család konfliktusa, és amelynek célja a kockázat minimalizálása.

Mindezekből kiindulva, a vidéki nők és vállalkozónők kutatásának irodalmára alapozva, a továbbiakban a kreatív vidéki vállalkozónők esetében a vállalkozásalapítás motivációit középpontba állítva azt vizsgáljuk, hogy a nők családon belüli szerepe, az

identitás, valamint a vidékidill és a nemi szerepek kapcsolata hogyan hat a vállalkozásalapításra, és ezen dimenziók mentén milyen jellegzetes típusai különböztethetők meg a kreatív vidéki vállalkozóknak.

Minta és módszerek

Az elemzés empirikus alapját 48 félig strukturált mélyinterjú jelenti, amely 2016–2020 között készült olyan vidéki vállalkozóknak, akik valamilyen innovatív és/vagy kézműves tevékenységet végeznek, valamint vidéken, jellemzően kisvárosban vagy faluban élnek. Mivel a kreatív vidéki vállalkozók csoportja feltáratlannak számít, így meghatározása és pontos definíciója is a kutatás tárgyát képezi. Első lépésként a vizsgálati populáció meghatározásához egy, a kutatást segítő listát készítettem, ahol összegyűjtöttem a vidéki, döntően a vidék imázsához kapcsolódó tevékenységet folytató vállalkozók legfontosabb elérhető adatait: név, cégnév, tevékenység típus, település, megye, régió, elérhetőségi adatok (e-mail, telefon, weblap). A kreatív vidéki vállalkozók lehatárolásánál figyelembe vettem a vidéki kreatív gazdaság irodalmának fő megközelítéseit, és azokat a vállalkozókat gyűjtöttem össze, akik egyrészt kapcsolódnak a hagyományos vidéki kreativitásformákhoz (pl. fazekasok, valamilyen helyi termék készítői), másrészt a kreatív szektorok definíciója szerinti tevékenységeket végeznek (kézművesség, dizájn, művészeti tevékenység, innovatív szolgáltatás, reklám, zene, könyvkiadás, oktatás, IT-szolgáltatás stb.). A lista elkészítéséhez azokat az internetes portálokat használtam (pl. meska.hu), ahol jellemzően kézműves és élelmiszertermelő vállalkozókat találunk, és ezt egészítettem ki a női vállalkozókhöz köthető, online oldalakon elérhető vállalkozók adataival (gazdagmami, mompreneurs, vegyélhazait), illetve egyéni Facebook-oldalakat és webshopokat, valamint a korábbi kutatások adatait (Csurgó 2014, 2016; Csurgó et al. 2019; Csurgó–Megyesi 2015) is felhasználtam az adatgyűjtéshez. Az előzetes adatgyűjtés célja tehát a kutatási populáció feltérképezése volt, egy olyan lista létrehozása, amely segítségével meghatározható, illetve a lehetőségek szerint felmérhető a vizsgálni kívánt alapsokaság is. A lista készítése során a célzott mintavételi eljárásához hasonlóan nem törekedtem sem a teljességre, sem a reprezentativásra, bár igyekeztem úgy összeállítani a listát, amelyből az interjúalanyok is kiválasztásra kerültek, hogy minél több tevékenységformát tartalmazzon, a kézművesek, az élelmiszertermelők és előállítók mellett szolgáltatók, illetve kereskedők is szerepeljenek rajta.

Először egy 78 tételt tartalmazó listát állítottam össze, és erre alapozva kezdtem meg az interjúalanyok kiválasztását, illetve az interjúkészítést. Majd a kutatási projekt során a listát folyamatosan bővítettem, és végül egy 735 főt tartalmazó adatbázis jött létre a kreatív vidéki vállalkozókról. A lista alapján az látszik, hogy a vidéki kreatív vállalkozók tevékenységei alapvetően megfelelnek a szakirodalom (Bell–Jayne 2010) vidéki kreatív gazdaság definíciójának, hiszen a modern értelemben vett krea-

tív tevékenységek (pl. dizájn, divat, reklám, tanácsadás) mellett ott vannak a tradicionális tevékenységeket végzők is (pl. fazekasok, mézeskalács-készítők stb.).

A kiválasztott 48 interjúalany esetében egyfajta térségi sűrűsége is törekedtem, mert előfeltevésem szerint lehetnek jellegzetes regionális, térségi eltérések a vállalkozók tevékenységformáiban. Az interjúalanyok kiválasztásánál az volt a cél, hogy a magyar vidék különböző típusú térségeiben (Csurgó et al. 2018; Kovách 2012) készüljenek interjúk. A szakirodalom vidékdefiníciójára (Kovách 2012) támaszkodva négyféle térségtípusban készültek interjúk. A kutatás során a város környéki vidéki teret Fejér és Pest megye, a hagyományos mezőgazdasági területet Jász-Nagykun-Szolnok megye, a hagyományos vidéki turisztikai-rekreációs területet az Északi-Mátra térsége, a vidékidill-alapú turisztikai teret (Smith–Csurgó 2018) pedig az Őrség és Zala megye reprezentálta³.

A kutatás során kreatív vidéki vállalkozónőként azokat a női vállalkozókat azonosítottam, akiknek a jellemző tevékenységeik az élelmiszertermelés, a kézművesség, amelyen belül számos hagyományos forma van jelen, úgymint a fazekasság, de sok az újító vállalkozás is, például táska- és ékszerkészítés, szappan- és egyéb kozmetikaitermék-manufaktúrák, valamint jellemző tevékenységi formájuk még az újszerű szolgáltatás (múzeum, hagyományörző vendégház, termelői kisbolt, online piac, művészetterápia stb.). Ezek a kreatív vállalkozónők a vidéki Magyarország szinte minden térségében élnek, bár valószínűleg a város környéki vidéki térben és a turisztikai területeken sűrűbben. A 48 kiválasztott interjúalany megfelel a fenti definíciónak.

A kutatás során átlagosan 1-1,5 órás interjúk készültek. A beszélgetéseket az interjúalanyok beleegyezésével és az anonimitás biztosítása mellett diktafonnal rögzítettem, majd gépelt átiratokat készítettem. Az interjú a félig strukturált interjúkészítés hagyományos módszerét követve néhány tágabb, nyitott kérdés, téma körül zajlott. Elsőként önmaguk és a vállalkozásuk bemutatására kértem az interjúalanyokat, azaz egy rövid élet- és vállalkozástörténet elmesélésére ösztönöztem őket. Ha spontán nem került rá sor, akkor kérdéseket tettem fel a vállalkozásalapítás körülményeire és motivációira vonatkozóan. Az interjú központi témája volt a női vállalkozók helyzetének bemutatás, értékelése. Ezt követően a család és a munka összehangolásáról kérdeztem az interjúalanyokat, itt kitérve a vállalkozói lét előnyeire és hátrányaira. Végezetül pedig a vidékhez és a lokális közösséghez, térhez való kapcsolatukról, vállalkozóként a helyi közösségben való helyükről, szerepükről kérdeztem meg az interjúalanyokat.

Az interjúszövegeket MaxQDA szövegelemző program segítségével kódoltam. Az elemzés célja – a megalapozott elmélet (grounded theory) megközelítését alkalmazva –, hogy feltárja a legfontosabb összefüggéseket, mintázatokat és jelentéskonstrukciókat a kreatív vállalkozónők elbeszéléseiben (Mitev 2012). Az elbeszélésekből kibontakozó mintázatokat az ún. empirikusan megalapozott típusalkotás módszerével

3 A város környéki vidéken 16, hagyományos vidéken 12, hagyományos turisztikai vidéken 8, idilli turisztikai vidéken 12 interjú készült. A tereplehatárolást a térségi sajátosságok figyelembevételén túl kutatásszervezési okok is indokolták.

típusokba soroltam (Kluge 2000). Ehhez először a szövegek szoftveres elemzése és kódolása során azonosítottam a releváns elemzési dimenziókat, majd ezt követően csoportosítottam az eseteket és elemeztem az empirikus törvényszerűségeket. Következő lépésként történt meg a típusalkotás a jelentéstartalmak kapcsolatának elemzése segítségével és utolsó lépésként a típusok jellegzetességeinek feltárása, összegzése. A megalapozott elmélet logikáját követve ez a típusalkotás soha nem egyirányú, a különböző fázisok és lépések visszahatnak egymásra, kölcsönhatásban, körforgásban vannak, és újabb szempontokat visznek be az elemzésbe (Kluge 2000).

Jelen vizsgálat feltáró jellegű, egy új és korábban nem vizsgált társadalmi csoport megismerésére és megértésére törekszik. A kvalitatív módszer alkalmazása azért is indokolt, mivel sem az alapsokaság, sem annak fő jellegzetességei nem ismertek, így kvantitatív vizsgálattal az elérésük és a megismerésük is jelentős nehézségekbe ütközne. A kvalitatív vizsgálat során az interjúalanyok kifejezetten és hosszán kommentálhatják a jelenségek között fennálló kapcsolatokat, az összefüggések így sokkal differenciáltabban és átfogóbban elemezhetők, mint a standardizált adatokkal.

Kutatásom célja tehát a kreatív vidéki vállalkozónők feltérképezése és megismerése volt a kvalitatív szociológiai vizsgálat módszerével. Jelen elemzésben a vállalkozásalapítás motivációját elemzem az interjúalanyok elbeszélése alapján. A szövegelemzés segítségével célom a motivációkat alkotó fő dimenziók, témák feltárása és ezek segítségével a vizsgált vállalkozónők jellegzetes típusainak bemutatása.

A vállalkozásalapítás motivációi

A vállalkozáskutatás, a női vállalkozók kutatásának és illetéknéppen a vidéki vállalkozónők kutatásának is alapvető kérdése a vállalkozásalapítás motivációja. Ahl (2006) szakirodalom-elemzésében többek között azt állapítja meg, hogy a vállalkozónők témája egyre hangsúlyosabban jelenik meg a társadalomtudományos irodalomban. Elemzése szerint a női vállalkozókkal kapcsolatos vizsgálatok fő témái a női vállalkozók személyes hátterének és üzleti tulajdonságainak vizsgálata, a vállalkozói szellem, a vállalkozásindítási motivációk vizsgálata. A vállalkozásalapítás motivációja szerint a női vállalkozóknak sajátos csoportját képviselik az anyavállalkozók (momprenneurök). Esetükben a család és a karrier összehangolása a vállalkozásalapítás egyik fő motivációja, és sokszor olyan tevékenységet végeznek, mint főzés, gondoskodás, nevelés, ápolás, amit hagyományos női tevékenységként szokás azonosítani (Richomme – Huet – Vial 2014).

Amint azt fentebb már jeleztük, a vizsgált vidéki vállalkozónők közös sajátossága, hogy jellemzően iskolázott, sokszor magasan iskolázott, középosztályi státuszú nőkről van szó. Jelentős számban találunk közöttük a városból vidékre költözőket. A vállalkozásalapításhoz a vizsgálatban szereplő vállalkozónők elbeszélései alapján szükség van a család stabil anyagi hátterére, amely biztosítja a vállalkozásalapítás költségeit, és legfőképpen lehetőséget biztosít a vállalkozásindulásra jellemző anyagi bizonytalanság áthidalására.

Az interjúszövegek elemzése során a vállalkozásalapítás motivációi között hét tényezőt, dimenziót sikerült azonosítani⁴.

Az első motivációs tényező (1) a család és a munka összehangolása. A rugalmas időbeosztást, a családi és háztartási teendők rugalmas szervezését az interjúalanyok többsége fontos motivációs tényezőként említette. Többen kiemelték, hogy számukra a vállalkozásindításban kulcsszerepe volt, hogy olyan munkát akartak végezni, ahol szabadon oszthatják be az idejüket, bizonyos élethelyzetekben, ha szükséges, több időt szánva a családnak, a gyermeknevelésnek, a házimunkának.

„[S] bár mondom, nem dolgozom kevesebbet, de ha fél kettőkor van zongoravizsgálója a gyereknek, akkor tudom, hogy én ott tudok lenni [...] és ez szuper, hogy én ezt meg tudom tenni”. (online kereskedelmi vállalkozó)

Ez különösen a kisgyermekes vállalkozónők elbeszéléseiben jelent meg kulcstényezőként, de más esetekben is fontos elemként volt jelen a vállalkozásalapítás motivációról szóló narratívákban.

„Nekem nagyon nehéz volt munka mellett [alkalmazottként – a szerk. megjegyzése], főleg egy olyan mentalitással, mint az enyém, hogy én nem adok le a saját elvárásaimból, hogy igenis a pólót is ki kell vasalni [...], volt olyan, hogy hajnalban főztem, és úgy mentem dolgozni [...], most ez már nincs, és ez nekem nagyon-nagyon jó.” (szörpval-lalkozó1)

A család és a munka összehangolásához szorosan kapcsolódik, de önálló elemként jelenik meg az anyai szerepek megélése, egyfajta (2) jó anya mítosz megteremtése mint motivációs tényező. Ez kiemelten fontos a kisgyermeket nevelő vállalkozónőknél, de alapvetően minden kérdezett narratívájában jelen van.

„Én nagyon élvezem azt, hogy ha ők [a már felnőtt gyermekek – a szerk. megjegyzése] hazajönnek, akkor úgy tudom alakítani az életem, hogy nekik jó legyen. [...] Ez a fajta szabadság nagyon sokat jelent nekem.” (szörpval-lalkozó 2)

„Nekem a minőségi idő nagyon fontos, tehát hogy a gyerekeim kapjanak belőlem.” (egészségterápia-vállalkozó)

Számos elbeszélésben hangsúlyosan van jelen, hogy a vállalkozás létrehozásában, a „belevágásban” fontos szerepe volt annak, hogy olyan tevékenységet szerettek volna végezni, amely nem sérti, sőt támogatja a (3) tradicionális családi és női szerepeket, és egyben lehetőséget ad az önmegvalósításra is. Azaz egyfajta egyensúly megteremtése a tradicionális szerep és az önmegvalósítás között. Ezekben a narratívákban az jelenik

4 A dimenziók kialakításához az interjúszövegek vállalkozásalapításról szóló narratíváiban megjelenő kódokat (pl. háztartási feladatok, rugalmas időbeosztás, anyaság stb.) rendeztem témákba, ezek a témák adják a vállalkozásalapítás motivációinak dimenzióit. A kódolás során 42 kódot hoztam létre. A témákhoz tartozó kódok száma a következőképpen alakult: család és munka összehangolása (9), jó anya mítosza (6), tradicionális családi élet és önmegvalósítás együtt (7), idilli élet vidéken (6), vissza a természethez, vissza a tradicionálishoz (5), kulturális és családi örökség (4), identitás megerősítése (5).

meg hangsúlyosan, hogy bár elfogadják és támogatják a tradicionális családi szerepeket, és fontosnak tartják, hogy nőként az ő feladatuk és kötelességük a család és a háztartás szervezése, de közben úgy érzik, hogy szükségük van önálló, saját tevékenységre is az önmegvalósításhoz.

„A férjem volt az, aki legfőképpen rajta volt, mert azt mondta, hogy nem megbántani akar, mert nem azt akarja, hogy én csak azt érezzem, hogy főzök, mossak, takarítsak, de azt gondolja, hogy egy nőnek otthon a helye, és én ezt nagyon nehezen fogadtam el... hú, ne csináld, és nem vagyok... de rájöttem, hogy valahol mégis, ha te ezt jól akarod ellátni, a mostban lenni, mindig mindent megélni, amikor csinálsz, nem csak az egyik kezemmel főzök, a másikkal telefonálok, a gyerek meg ki tudja... akkor erre valóban szükség van, és én emellett itthon dolgozni is tudok, és ez kompenzálja, hogy ne csak a háztartás meg a család...” (egészségtanácsadó vállalkozó)

A vállalkozásalapítás motivációi között számos elbeszélésben van jelen az (4) idilli élet vidéken narratívája. Azaz hogy a vállalkozásalapítás okaként arról beszélnek a kérdezetek, hogy olyan munkát, tevékenységet akartak, amellyel minél több időt tölthetnek a saját településükön, a saját vidéki közösségükben, a saját kertjükben, házukban, otthonukban, és ehhez kulcselemként kapcsolódik, hogy a vállalkozás beindításával nem kell ingázniuk a munkába valamelyik közeli nagyvárosba. Ez a fajta motivációs tényező különösen hangsúlyosan jelenik meg azoknak a vállalkozónőknek az elbeszélésében, akiknél a vállalkozásalapítás és a vidékre költözés közel egy időben történt, illetve azok esetében, akik a gyermekgondozási szabadságuk alatt vagy közvetlenül azt követően az alkalmazotti, jellemzően ingázó munka alternatívájaként fogtak bele a vállalkozásba.

„Amikor ide költöztünk még egy darabig bejártam én is dolgozni, de amikor elkezdtek születni a gyerekek, akkor elkezdtem gondolkodni azon, hogy mit lehetne csinálni itt vidéken, gyerek mellett. Egy ideig webáruházakat csináltam, babaholmikot árusítottam, ami a kismamákhöz kapcsolódott, de kifejezetten ez a kereskedelem sose volt az én világom... és mivel voltak akkor már kecskéink, gondolkodtunk rajta, hogy mit is csináljunk a tejből, ami nem sajt, és akkor jött az ötlet, hogy szappan. És akkor ez nekem nagyon megtetszett, mert kreatív is volt, változatos, és be tudtam iktatni a gyereknevelés mellé, és ki tudom élvezni a falusi életet is, az állatokat, meg itt a műhely is helyben...” (szappanmanufaktúra-vállalkozó)

A vidéki idillhez is kapcsolódik, annak részben egy altípusát jelentő motivációs tényezőként is értelmezhető a (5) vissza a természethez, vissza a tradicionáléhoz igénye mint vállalkozásalapítási motiváció. Az ilyen narratívákban azt hangsúlyozzák az elbeszélők, hogy olyan tevékenységre vágytak, amellyel a természethez és/vagy a tradicionális élethez jobban tudnak kapcsolódni. Az ilyen elbeszélők jellemzően valamilyen termelő tevékenységgel vagy tradicionális kézműveséggel foglalkozó vállalkozók. Ők azok, akik azt hangsúlyozzák, hogy a vállalkozásindításban számukra központi jelentőségű volt, hogy valami olyan tevékenységet végezzenek, ami értéket teremt vagy megőriz.

„Én Budapesten születtem, anyyira Budapesten, hogy a Parlamenttől pár sarokra nőttem fel, ott meg aztán nincs fa se, nemhogy gyümölcsfa. Meg nem volt vidéki telkünk, meg nem volt senki... tehát nekem nem volt a gyerekkoromban sehonnan sem minta, anyukámtól végképp nem... És érdekes, mert én nagyon szerettem Budapesten élni, de amikor fiatal felnőttem, akkor nagyon éreztem, hogy én szívesebben mennék valami nyugisabb részre, közelebb a természethez. És amikor a férjemmel megismerkedtünk, akkor mi úgy döntöttünk, hogy kiköltözünk, alapvetően először csak az volt a cél, hogy kertés házban lakjunk [...], és tulajdonképpen véletlenül Nagymarosra költöttünk [...], eszünk ágában sem volt 60 km-re költözni... de elmentünk megnézni a házat, mert épp arra jártunk, és aztán én 2 napig nem tudtam aludni, mert annyira hívott valahogy az a hely, és ez érdekes, mert bár jártam ott korábban, de nem volt Nagymaroshoz semmi kötődésem. De az a ház akkor ott, és nem is a ház, mert a ház csak egy nyaraló volt, amit valamennyire felújítottak... de valahogy megfogott az egész környéknek a hangulata... és én onnan datálom a lekvárfőzős múltamat... mert volt ott egy kert tele gyümölcsökkel és bokrokkal, és akkor én teljesen magamtól elkezdtem lekvárt főzni...” (lekvárvállalkozó)

Szintén kapcsolódik a vidéki idillhez, de a vizsgált elbeszélésekben önálló tényezőként értelmezhető a (6) *kulturális és családi örökség megőrzése és újrafelfedezése* mint motivációs tényező. Itt az általános értékeken túl egészen személyes, sokszor családi kötődés jelenti a vállalkozói tevékenység alapját, úgymint egy családi birtok, ház vagy esetleg recept, tevékenység, emlék, amelyet célzottan szeretnének továbbvinni, megőrizni, és ez jelenti a vállalkozásalapítás egyik meghatározó okát.

„Nagyszüleim éltek a házban, még a dédnagyapám építette. Nagyon sok gyerekkori emlék köt hozzá. Amikor meghaltak a nagyszüleim, a ház évekig ott állt üresen, eladni nem volt szívünk, aztán belevágtunk, belevágtam. A férjem mindenben támogatott. Felújítottuk a házat, sok berendezést is megőriztünk. Olyan lett, amibe mi is beköltöznénk... és ezt a vendégek is érzik, hogy ez nem egyszerűen csak egy vendégház, hanem sokkal több annál...” (falusi vendégházat működtető vállalkozó)

Végezetül, több interjúalany hangsúlyozta, hogy a vállalkozásindításban az önmegvalósítás és ezen keresztül az *identitás megerősítése és védelme* (7) is fontos szerepet játszott. Ez különösen hangsúlyosan jelenik meg azok esetében, akik többéves, esetleg évtizedes alkalmazotti karriert követően vagy esetleg valamilyen személyes krízis után (válás, betegség) indítottak vállalkozást. De az önmegvalósítás minden elbeszélésben jelen van, mint motivációs tényező. Mindez magában foglalja azt is, hogy valami olyan tevékenységet akartak végezni, „*amit szeretnek*”, „*amiben hisznek*”, „*amit jó csinálni*”, „*amit nem érznek tehernek*”, és egyben a vállalkozói tevékenységükkel bizonyítják önmaguknak és a kívüllagnak is, hogy „*képesek rá*”, hogy „*meg tudják csinálni*”.

„Amikor már nem tudtam önmagam lenni abban, amit csinálok, akkor felmondtam, és azóta vagyok én így vállalkozó, és így önmagam maradtam.” (ékszerkészítő vállalkozó)

„A válás után sokáig dédelgettem ezt az ötletet, hogy valahogy megmutassam önmagának is, hogy képes vagyok rá, de aztán hosszú évekig nem volt rá lehetőségem, hogy belekezdjek... de nem hagyott nyugodni, és aztán belevágtam...” (helyi termékboltot üzemeltető vállalkozó)

A vállalkozásalapítás fő motivációiként tehát az alábbi szempontok jelennek meg: (1) család és munka összehangolása, (2) jó anya mítosza, (3) tradicionális családi élet és önmegvalósítás együtt, (4) idilli élet vidéken, (5) vissza a természethez, vissza a tradicionálishoz, (6) kulturális és családi örökség, (7) identitás megerősítése. Ezek a motivációs tényezők azonban eltérő hangsúllyal vannak jelen az elbeszélésekben, és ezen hangsúlyok mentén a vidéki vállalkozónők három jellegzetes típusát azonosíthatjuk. A továbbiakban ezeket a típusokat mutatom be.

Anyavállalkozók, karrierváltók és nosztalgiavállalkozók

A vállalkozásalapítás motivációja alapján a vidéki kreatív vállalkozónők három típusát azonosítottam: az (1) anyavállalkozókat, a (2) karrierváltókat és a (3) nosztalgiavállalkozókat.

Az alábbi táblázatban azt mutatom be, hogy az egyes motivációs tényezők mennyire markánsan, milyen nagy hangsúllyal vannak jelen a különböző, általam azonosított típusok narratívájában. Az anyavállalkozók esetében a család és a karrier, a jó anya mítosza, valamint a tradicionális család és az önmegvalósítás egyensúlya a vállalkozásalapítás legfőbb motivációs tényezője. A karrierváltók számára az identitásmegerősítés a legfontosabb, minden más csak ez után, ezt kiegészítve jelenik meg az elbeszélésekben. Végezetül a nosztalgiavállalkozók számára az elbeszélések szerint a vállalkozásalapításban a kulcsszerepet az idilli vidéki élet megteremtése, a vissza a természethez, vissza a tradicionálishoz igénye, valamint a kulturális és családi örökség folytatása és megőrzése játszotta.

1. táblázat: Típusok és motivációk

	Anyavállalkozó	Karrierváltó	Nosztalgiavállalkozó
Család és munka összehangolása	+++	++	++
Jó anya mítosza	+++	+	+
Tradicionális családi élet és önmegvalósítás egyensúlya	+++	+	++
Idilli élet vidéken	++	++	+++
Vissza a természethez, vissza a tradicionálishoz	+	+	+++
Kulturális és családi örökség	+	+	+++
Identitás megerősítése	++	+++	++

A vidéki vállalkozónők első jellegzetes típusát tehát az ún. *anyavállalkozók vagy vállalkozó anyák* jelentik. Ők azok, akik a gyermekvállalás után, kisgyermekes anyaként sokszor a gyermekgondozási szabadság ideje alatt kezdték el tevékenységüket. Esetükben a vállalkozásalapítás motivációjában kiemelkedő szerepe van a rugalmas munkavégzésnek, a család és a munka egyensúlyának megteremtésének, valamint a családi teendők mellett valami más, kreatív tevékenység igényének. Jellemző, hogy a vállalkozást a korábbi, sokszor ingázó munkába járás alternatívájaként hozzák létre. A vidéki kreatív tevékenységet végző vállalkozó anyák sok szempontból hasonlítanak a szakirodalomban megjelenő vállalkozó anyákhoz (mompreneurök) (Richomme Huet – Vial 2014), és esetükben bizonyos jellegzetességek – mint például a hagyományos női szerepekhez kapcsolódó tevékenységek (pl. varrás, főzés) – erőteljesen megjelennek. Az anyavállalkozók esetében jellemző még, hogy a vállalkozásalapítás és a vidékre költözés – főleg a budapesti agglomerációban élő interjúalanyok esetében – sokszor egy időben vagy szorosan egymást követve zajlik. A családi jólét megteremtésének része a vidéki családi ház (Csurgó 2013) és a nő rugalmas vállalkozói tevékenysége.

A vidéki kreatív és innovatív vállalkozónők második típusaként a karrierváltókat azonosítottam. Ők azok, akik jellemzően egy hosszabb, két-három évtizedes karrierutat követően az alkalmazotti státuszból váltanak, és hoznak létre új saját vállalkozást. Mindez sokszor valamilyen személyes válságot (pl. válás, betegség, kiégés) követően történik. A vállalkozásalapítás legfőbb célja esetükben az önmegvalósítás, a személyes identitás megerősítése, védelme, és csak mindezek mellett jelenik meg fontos szempontként a rugalmas időgazdálkodás. Esetükben a tevékenység sokszor egy korábbi hobbitól indul ki, amelyet a meglévő tőkére, kapcsolatokra, tudásra alapozva fejlesztenek vállalkozássá. Jellemző, hogy a gyerekek „kirepülése” után vágnak bele a vállalkozásba. A vállalkozásalapítás, az anyavállalkozókhöz hasonlóan, esetükben is sokszor összekapcsolódik a vidékre költözéssel.

A vidéki kreatív női vállalkozók harmadik típusát az ún. nosztalgiavállalkozók jelentik. Esetükben a vidékhez, a vidéki hagyományokhoz, tevékenységekhez való kötődés az egyik legfontosabb motivációja a vállalkozásalapításnak, és csak mindezek mellett jelenik meg motivációként a rugalmas munkavégzés, az önmegvalósítás, a család és a munka összehangolása. Ők azok, akik sokszor valamilyen családi tevékenységet, ingatlant, esetleg receptet kívánnak továbbvinni, és erre építik a vállalkozásukat. Jellemző rájuk az erős helyi kötődés, és ez akkor is igaz, ha visszaköltözőkről vagy újonnan beköltözőkről (pl. nagyszülő falujába) van szó. A lokalitás, a lokális örökség és imázs esetükben szorosan kapcsolódik a választott tevékenységükhöz. Ők egy olyan típusát képviselik a vállalkozónőknek, amelynél a vidékhez való kötődés jelenti a fő jellegzetességet, és ezzel a vállalkozónők egy sajátos vidéki típusát jelenítik meg.

Mindezen jellegzetességeket és motivációkat kiegészíti még egy ún. térbeli hatás, azaz a vidéki létformához való alkalmazkodás, ami egyrészt a választott tevékenységekben (pl. termelés, népművészet, falusi turizmus stb.), másrészt pedig a fogyasztók elérésnek új típusú formáiban, azaz jellemzően az online értékesítés preferálásában

jelenik meg. A hagyomány és modernitás ilyen értelemben kiegészíti egymást, együtt van jelen a kreatív vidéki vállalkozónók tevékenységében, életében.

Összegzés

A tanulmány egy kvalitatív szociológiai módszereket alkalmazó kutatás eredményeire épül. A kutatás interjú módszerrel vizsgálta a vidéki társadalom egy új csoportját, a kreatív vidéki vállalkozónőket, akik újító és kreatív tevékenységeikkel az elmúlt években egyre markánsabban jelentek meg a világhálón és a vidéki rendezvényeken, valamint a helyi gazdaságokban. Ebben a tanulmányban a vállalkozásalapítás motivációt középpontba állítva a kreatív vidéki vállalkozónók típusait tártuk fel az empirikusan megalapozott típusalkotás módszerével.

A vállalkozásalapítás motivációja a vállalkozáskutatás egyik központi kérdése (Ahl 2006), és a vidéki vállalkozónók kutatásában is hangsúlyos kérdésfeltevésnek számít (Bock 2004). A korábbi kutatások is azt jelzik, hogy elemzésével feltárhatóvá válnak a vállalkozónók eltérő típusai, karakterei. Az anyavállalkozókat (mompreneur) például a markánsan eltérő vállalkozásalapítási motivációjuk és nem a sajátos tevékenységük különbözteti meg a többi vállalkozónótól (Richomme – Huet – Vial 2014).

A kreatív vidéki vállalkozónók esetében az elemzés során hét motivációs tényezőt sikerült azonosítani. Ezek egy része egybecseng a korábbi, vállalkozónók motivációit elemző kutatásokban feltárt motivációs tényezőkkel. Ezek a család és a munka összehangolása, a jó anya mítosza, a tradicionális családi élet és önmegvalósítás egyensúlya, illetve az identitás megerősítése. A korábbi kutatások szerint ezek fontos motivációs tényezők az anyavállalkozók, a vidéki vállalkozónók, de általában a vállalkozónók esetében is (Ahl 2006; Anthopoulou 2010; Bock 2004; Richomme – Huet – Vial 2014). Az elemzés pedig azt mutatja, hogy a vidéki kreatív vállalkozónóknél is központi motivációs tényezőkként jelennek meg. Ugyanakkor az elemzés során azonosítottunk három sajátos, csak a kreatív vidéki vállalkozónőkre jellemző motivációs tényezőt is, úgymint az idilli vidéki élet igényét, a vissza a természethez, vissza a tradicionálishoz vágyát és a kulturális és családi örökség megőrzését. Ezek olyan motivációs tényezők, amelyeket általában a vállalkozónőket elemző kutatások, de még a vidéki vállalkozónőkre vonatkozó kutatások sem azonosítottak korábban.

A motivációs tényezőkre építő tipológia alapján pedig a kreatív vidéki vállalkozónók három típusát azonosítottuk: (1) anyavállalkozók, (2) karrierváltók és (3) nosztalgiaivállalkozók. Az első két típus – hasonlóan a motivációs tényezőkhöz – tulajdonképpen a vállalkozónók korábbi kutatásokban is azonosított típusainak vidéki jelentlétére utal. Eredményeink tehát azt jelzik, hogy az anyavállalkozók és a karrierváltók markánsan vannak jelen a vidéki kreatív vállalkozónók között is. Emellett sikerült azonosítani egy sajátosan vidéki vállalkozónó-típust is, az ún. nosztalgiaivállalkozókat, akik, úgy tűnik, hogy motivációjukban és hozzá kapcsolódóan tevékenységükben is a vállalkozónók egy sajátosan vidéki típusát képviselik.

Ezen a ponton azonban fontos felhívni a figyelmet a tanulmány alapját képező kutatás egyik fontos korlátozó tényezőjére. A tanulmány egy eddig nem vizsgált társadalmi csoport feltérképezésére vállalkozott kvalitatív módszerrel. A vizsgálatban részt vevők korlátozott számának korlátait is figyelembe véve a vizsgált társadalmi csoport megértésében jelen vizsgálat csak egy első lépésként értelmezhető, az eredmények a további kutatásokat megalapozó előfeltevések megfogalmazásához nyújtanak támpontokat csupán. A feltárt jellegzetességek megerősítésére további, a módszerét tekintve is sokszínű kutatásra van szükség, hogy segítségével megértsük a kreatív vidéki vállalkozónők jellegzetességeit, valamint helyüket és szerepüket a mai magyar társadalomban.

Abstract: The paper analyses a new group of Hungarian rural society, the creative female entrepreneurs in a rural sociology approach. The paper is based on a qualitative sociological research including 48 semi-structured interviews with creative female entrepreneurs such as female artisans, food producers and service providers. The focus of the analysis is the motivation in establishing a business. Three types of creative rural female entrepreneurs such as mompreneurs, careershifters and nostalgia entrepreneurs have been found by the application of the method for empirically grounded construction of typologies.

Keywords: rural entrepreneurs, rural women, rural creative economy

Irodalom

- Agg, J. – Phillips, M. (1998): Neglected gender dimensions of rural social restructuring. In Boyle, P. – Halfacree, K. (eds.): *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley, 252–279.
- Ahl, H. (2006): Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(5): 595–621.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>
- Alston, M. (2006): 'I'd Like to Just Walk Out of Here': Australian Women's Experience of Drought. *Sociologia Ruralis*, 46(2): 154–170.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00409.x>
- Anthopoulou, T. (2010): Rural women in local agrofood production: Between entrepreneurial initiatives and family strategies. A case study in Greece. *Journal of Rural Studies*, 26(4): 394–403. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.03.004>
- Bell, D. – Jayne, M. (2010): The Creative Countryside: Policy and Practice in the UK Rural Cultural Economy. *Journal of Rural Studies*, 26(3): 209–218.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.01.001>
- Bock, B B. (2004): Fitting in and Multi-Tasking: Dutch Farm Women's Strategies in Rural Entrepreneurship. *Sociologia Ruralis*, 44(3): 245–260.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00274.x>

- Brandth, B. – Haugen, M. S. (2010): Doing Farm Tourism: The Intertwining Practices of Gender and Work. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 35(2): 425–446. <https://doi.org/10.1086/605480>
- Brandth, B. – Haugen, M. S. (2014): Embodying the Rural Idyll in Farm Tourist Hosting. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 14(2): 101–115. <https://doi.org/10.1080/15022250.2014.899136>
- Bunting, T. E. – Mitchell, C. J. A. (2001): Artists in Rural Locales: Market Access, Landscape Appeal and Economic Exigency. *The Canadian Geographer / Le Géographe Canadien*, 45(2): 268–284. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.2001.tb01488.x>
- Collins, E. J. T. (2004): *Crafts in the English countryside: Towards a future*. Cheltenham: Countryside Agency.
- Csurgó B. (2002): Gazdaasszonyok és farmerfeleségek: családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, 7(25): 47–75.
- Csurgó B. (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Budapest: Argumentum – MTA TTK Szociológiai Intézet.
- Csurgó B. (2014): A vidék nosztalgijája: kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu*, 4(2): 1–20. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2014.2.1>
- Csurgó, B. (2016): Nostalgia for the rural: Cultural heritage based tourism and community building in rural Hungary. In Amoêda, R. – Lira, S. – Pinheiro, C. (eds.): *Proceedings of Heritage 2016 5th International Conference on Heritage and Sustainable Development*. Barcelos: Green Lines, 1583–1592.
- Csurgó, B. – Hindley, C. – Smith M. K. (2019): Imagined Idylls and Nostalgic Idealization: Gastronomic Tourism in Rural Hungary. *Journal of Gastronomy and Tourism*, 4(1): 13–28. <https://doi.org/10.3727/216929719x15657857907761>
- Csurgó, B. – Kovách, I. – Megyesi, B. (2018): After a Long March: The Results of Two Decades of Rural Restructuring in Hungary. *Eastern European Countryside*, 24(1): 81–109. <https://doi.org/10.2478/eec-2018-0005>
- Csurgó B. – Kovách I. – Megyesi G. B. (2016): Földhasználat, Üzemtípusok, Gazdálkodók. In Kovács K. (szerk.): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 37–68.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2006): Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszervezet. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 293–310.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2015): Local food production and local identity: Interdependency of development tools and results. *socio.hu*, 5(Spec): 167–182.
- DCMS (2001) *DCMS creative industries mapping documents 2001*. DCMS. Elérhető: <https://www.a-n.co.uk/research/dcms-creative-industries-mapping-documents-2001/> [Letöltve: 2021.01.27].

- Driga, O. – Lafuente, E. – Vaillant, Y. (2009): Reasons for the Relatively Lower Entrepreneurial Activity Levels of Rural Women in Spain. *Sociologia Ruralis*, 49(1): 70–96. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00475.x>
- Fløysand, A. – Jakobsen, S.-E. (2007): Commodification of Rural Places: A Narrative of Social Fields, Rural Development, and Football. *Journal of Rural Studies*, 23(2): 206–21. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.09.012>.
- Geambaşu R. (2019): A két világ legjava? Vállalkozói stratégiák kisgyermekes nők körében Erdélyben. *Korunk*, (2019/10).
- Gibson, C. (2002): Rural Transformation and Cultural Industries: Popular Music on the New South Wales Far North Coast”. *Australian Geographical Studies*, 40(3): 337–356. <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00184>
- Gustavsson, M. (2020): Women’s Changing Productive Practices, Gender Relations and Identities in Fishing through a Critical Feminisation Perspective. *Journal of Rural Studies*, 78: 36–46. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.006>
- Heather, B. – Skillen, L. –Young, J. – Vladicka, T. (2005): Women’s Gendered Identities and the Restructuring of Rural Alberta. *Sociologia Ruralis*, 45(1–2): 86–97. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00292.x>
- Herslund, L. (2012): The Rural Creative Class: Counterurbanisation and Entrepreneurship in the Danish Countryside. *Sociologia Ruralis*, 52(2): 235–255. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00560.x>
- Kluge, S. (2000): Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(1). <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1124>
- Kordel, S. (2016): Selling ruralities: how tourist entrepreneurs commodify traditional and alternative ways of conceiving the countryside. *Rural Society*, 25(3): 204–221. <https://doi.org/10.1080/10371656.2016.1255475>
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovács K. (szerk.) (2016): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kuczi T. (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Labrianidis, L. (2006): Fostering entrepreneurship as a means to overcome barriers to development of rural peripheral areas in Europe. *European Planning Studies*, 14(1): 3–8. <https://doi.org/10.1080/09654310500339067>
- Little, J. – Austin, P. (1996): Women and the Rural Idyll. *Journal of Rural Studies*, 12(2): 101–11.
- McElwee, G. – Atherton, A. (2011): Rural Entrepreneurship. In Dana, L. P. (ed.): *World Encyclopedia of Entrepreneurship*, 377–384.
- Merrett, C. D. – Gruidl, J. J. (2000): Small Business Ownership in Illinois: The Effect of Gender and Location on Entrepreneurial Success. *The Professional Geographer*, 52(3): 425–436. <https://doi.org/10.1111/0033-0124.00236>

- Mitchell, C. J. A. (1998): Entrepreneurialism, Commodification and Creative Destruction: A Model of Post-Modern Community Development. *Journal of Rural Studies*, 14(3): 273–286. [https://doi.org/10.1016/s0743-0167\(98\)00013-8](https://doi.org/10.1016/s0743-0167(98)00013-8)
- Mitev A. Z. (2012): Grounded theory, a kvalitatív kutatás klasszikus mérföldköve (Grounded theory, the classic milestone of qualitative research). *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 43(1): 17–30.
- Morrison, S. (2013): Mums Do the Business: The Number of Female Entrepreneurs Who Juggle. *The Independent*. Elérés 2019. október 23. <http://www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/health-news/mums-do-the-business-the-number-of-female-entrepreneurs-who-juggle-work-and-looking-after-their-8846577.html> (utolsó letöltés: 2021. 01. 27.)
- Moya, K. – Ilbery, B. – Jenkins, T. (2001): Exploring the Dimensions of Culture Economies in Rural West Wales. *Sociologia Ruralis*, 41(3): 296–310. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00184>
- Munkejord, M. C. (2006): Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-Migrants’ Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46(3): 241–257. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00415.x>
- Nagy B. (2007): Karrier női módra. In Ferenczi A. (szerk.): *A nő, ha vállalkozik*. Budapest: Magyar Internetező Nők Egyesülete Közhasznú Szervezet.
- OECD (2021a): Employment. *Self-Employment Rate*. OECD Data. <https://data.oecd.org/emp/self-employment-rate.htm> (utolsó letöltés: 2021. 01. 27.)
- OECD (2021b): Entrepreneurship. *Self-Employed with Employees*. OECD Data. <https://data.oecd.org/entrepreneur/self-employed-with-employees.htm> (utolsó letöltés: 2021. 01. 27.)
- OECD (2021c): Entrepreneurship. *Self-Employed without Employees*. OECD Data. <http://data.oecd.org/entrepreneur/self-employed-without-employees.htm> (utolsó letöltés: 2021. 01. 27.)
- Overbeek, G. (2009): Rural Areas Under Urban Pressure in Europe. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(1):1–7. <https://doi.org/10.1080/15239080902774903>
- Pato, M. L. – Teixeira, A. A. C. (2016): Twenty Years of Rural Entrepreneurship: A Bibliometric Survey. *Sociologia Ruralis*, 56(1): 3–28. <https://doi.org/10.1111/soru.12058>
- Ray, C. (1998): Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38(1): 3–20. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00060>
- Ray, C. (2006): Neo-Endogenous Rural Development in the EU. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.): *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 278–291
- Richomme – Huet, K. – Vial, V. (2014): Business Lessons From a “Mompreneurs” Network. *Global Business and Organizational Excellence*, 33(4): 18–27. <https://doi.org/10.1002/joe.21550>

- Seuneke, P. – Bock, B. B. (2015): Exploring the Roles of Women in the Development of Multifunctional Entrepreneurship on Family Farms: An Entrepreneurial Learning Approach. *NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences*, 74–75: 41–50.
<https://doi.org/10.1016/j.njas.2015.07.001>
- Shucksmith, M. (2018): Re-Imagining the Rural: From Rural Idyll to Good Countryside. *Journal of Rural Studies*, 59:163–72.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.07.019>
- Smith, M. K. – Csurgó, B. (2018): Tourism, Wellbeing and Cultural Ecosystem Services: A Case Study of Örség National Park, Hungary. In Azara, I. – Michopoulou, E. – Niccolini, F. – Taff, B. D. – Clarke, A. (eds.): *Tourism, health, wellbeing and protected areas*, 26–38.
- Sofer, M. – Saada, M. A. T. (2017): Entrepreneurship of Women in the Rural Space in Israel: Catalysts and Obstacles to Enterprise Development. *Sociologia Ruralis*, 57(S1): 769–790. <https://doi.org/10.1111/soru.12125>
- Tuitjer, G. (2018): A House of One's Own – The Eigenheim within Rural Women's Biographies. *Journal of Rural Studies*, 62:156–163.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.08.002>
- Whatmore, S. (1988): From Women's Roles to Gender Relations. Developing Perspectives in the Analysis of Farm Women. *Sociologia Ruralis*, 28(4): 239–247.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00342.x>
- Wortman, M. S. (1990): Rural Entrepreneurship Research: An Integration into the Entrepreneurship Field. *Agribusiness*, 6(4): 329–344.
[https://doi.org/10.1002/1520-6297\(199007\)6:4<329::aid-agr2720060405>3.0.co;2-n](https://doi.org/10.1002/1520-6297(199007)6:4<329::aid-agr2720060405>3.0.co;2-n)
- Wright, W. – Alexis, A. (2014): Farm Women and Agritourism: Representing a New Rurality. *Sociologia Ruralis*, 54(4): 477–499. <https://doi.org/10.1111/soru.12051>

Első generációs hallgatók a campuson Különös tekintettel az eredményesség kérdéskörére¹

Bocsi Veronika – Pusztai Gabriella – Fényes Zsuzsanna Hajnalka

bocsiveron@gmail.com – pusztai.gabriella@arts.unideb.hu – feny.es.zsuzsanna@arts.unideb.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.2>

Beérkezés: 2020. 06. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 01. 07.

Elfogadás: 2021. 01. 20.

Összefoglaló: A tanulmány célja, hogy az családjukból elsőként a felsőoktatásba lépők (a továbbiakban röviden: első generációs hallgatók) egyetemi pályafutásának egyik fontos területét, az eredményességet járja körül. Az elemzésbe olyan háttérváltozókat is bevonunk, amelyek a hallgatói lét fontos alapjait képezik: tanulmányuk motivációit, az egyetemi integráció különböző formáit és a szülők oktatáshoz való viszonyát. A nemzetközi szakirodalom ezeken a területeken – az eredményességet is ideértve – az első generációs hallgatók hátrányos helyzetére mutat rá.

Kutatásunk során egy tudományegyetem karokra reprezentatív adatbázisát használtuk fel (N = 810). Az eredményesség fogalmát kétféleképpen mértük: egyrészt egy komplex, tudományos és munkaerőpiaci kimenetet magába foglaló kérdéssorral, amelyből indexet készítettünk, másrészt pedig az utolsó két szemeszter súlyozott tanulmányi átlagával. Az első generációs és a szülői iskolázottság tekintetében heterogén háttérű hallgatók alacsonyabb eredményességét komplex megközelítéssel tudtuk megragadni. A diplomás szülők gyermekeinek előnye a regressziós modellben is kimutatható volt, ugyanakkor a heterogén háttérű hallgatókhoz képest az első generációs hallgatók is kedvezőbb helyzetben voltak. Az eredményesség mind a két típusát alakították a szoros oktatói kapcsolatok, illetve a nemi hovatartozás. A tanulmányi átlag vizsgálata során a szülők végzettsége nem bírt magyarázó erővel.

Kulcsszavak: felsőoktatás, eredményesség, első generációs értelmiségi hallgatók

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap K_17 pályázati program 123 847 számú projektjének keretében készült.

Bevezetés

A felsőoktatási expanzió komoly mértékben átalakította a hallgatói összetételt, és olyanok számára is elérhetővé tette az egyetemeket, valamint a főiskolákat, akik korábban kiszorultak a felsőoktatásból. A nemzetközi szakirodalom azonban hangsúlyozza, hogy az első generációs hallgatók helyzete továbbra is hátrányosnak (Haveman–Smeeding 2006), a középosztály oktatási pozíciói pedig előnyösnek mondhatók (Christie 2016) – különösen a magasabb státuszú intézményekben. Pike és Kuh (2005) kiemeli, hogy bár az első generációs hallgatók aránya emelkedett az elmúlt időszakban, tanulmányuk melletti kitartásuknak foka alacsonyabb, azaz körükben magasabb a lemorzsolódás valószínűsége. Az esélyek javításában nemcsak az oktatáspolitikának, hanem az egyedi intézményi stratégiáknak is fontos a szerepe – Moreau és Leatwood (2006) szerint ezek hiányában az egyenlőtlenségek növekedése felgyorsul.

Az Európai Unió statisztikái alapján a magyar társadalom mobilitási rátája alacsony (Eurofound 2017), és ezt a relatíve zárt struktúrát a magyar oktatás szelektív jellege tovább erősíti (Csapó et al. 2009). A felsőoktatást megvizsgálva a hazai kutatások a 2010-es években egyfajta bezáródásra mutattak rá (Hegedűs 2018; Polónyi 2013), ami a hátrányos helyzetű vagy első generációs csoportok kiszorulását jelentette, illetve a tágabb kategóriákon belül (például a munkás háttérű hallgatóknál) a jobb helyzetű csoportok (például fehérgalléros, de nem értelmiségi szülők gyermekei) arányának növekedését (Bocsi 2020). A roma szakkollégiumok megjelenése és a különböző mentorprogramok (például a Felsőoktatási Mentorprogram) kibővülése ugyanakkor a hátrányos helyzetű fiatalok lehetőségeinek javulását eredményezheti a felsőoktatásban. A Diplomás Pályakövetési Rendszer adatai alapján az is jól látható, hogy nem csupán a bejutási esélyek alacsonyabb fokával kell számolni, hanem azzal is, hogy a már diplomát szerzett hallgatók tovább viszik a hátrányaikat, ami például olyan területeken mérhető, mint a keresetek nagysága vagy a foglalkozás képzéshez való illeszkedése (Veroszta 2016).

Tanulmányunk célja, hogy az egyik magyarországi tudományegyetemen kvantitatív technikákkal több területen is megvizsgálja az első generációs hallgatók helyzetét (eredményesség, tanulmányi motivációk, integráció és szülői attitűdök), illetve választ adjon arra kérdésre, hogy milyen tényezők magyarázzák az eredményesség kétféle értelmezését, a tanulmányi átlagot és a komplex, tudományos elemeket is tartalmazó indikátort. Elemzésünk újdonsága e két konceptualizálási módnak a párhuzamos használata, a heterogén háttérű hallgatók almintájának elkülönítése, illetve a nemzetközi szakirodalom fő csapásirányainak (a tőkefajták, az egyetemi integráció, az eredményesség, a szülők támogató attitűdje) egy modellbe történő integrálása.

Elméleti keretek

Első generációs hallgatók jellemzői

Az első generációs hallgatók kutatásának komoly felfutását tapasztalhatjuk a nemzetközi oktatásszociológiai szakirodalomban (többek között: Oldfield 2012; Reay et al. 2010; Terenzini et al. 1996). A kutatások fő kérdésköreit az eredményesség, a lemorzsolódás, az egyetemi integráció, a társadalmi mobilitás átélése, az identitás és a habitus átalakulása képezik. A hallgatói elemzések talán legfontosabb irányát a nemzetközi szakirodalomban – Bourdieu elméleteit alapul véve – a különböző tőkefajtákkal való ellátottság és a habitus fogalma adja (például: Reay et al. 2010; Soria–Bultman 2014), és itt mind a magukkal hozott hátrányokat, mind pedig a campuson történő tőkeakkumuláció folyamatát vizsgálhatjuk. A hátrányok értelemszerűen a hozott tőkemennyiség alacsonyabb mértékében és az akkumuláció alacsonyabb fokában ragadhatók meg például a kulturális vagy a társadalmi tőke mentén, míg végzés után a gazdasági tőke csekélyebb felhalmozását figyelhetjük meg. A kutatások külön iránya tárja fel az érintett hallgatók társas integrációját, amely a campuson belül és kívül is vizsgálatható, illetve az oktatókhoz fűződő kapcsolatok is fontosak (Christie 2016; Laemmli 2011; Lehmann 2012; Rubin–Wright 2017; Tiele et al. 2017). A legtöbb vizsgálat alacsonyabb fokú integrációt, az extrakurrikuláris tevékenységekben való ritkább részvételt, illetve az oktatókhoz fűződő szálak gyengébb mintáit mutatják az első generációs hallgatók esetében. Más kutatások az identitás változásának folyamatát tárják fel: a hibrid identitások kialakulását vagy teljes transzformációt (Pearce et al. 2008; Reay et al. 2010), de fontos a családi környezet nevelésszociológiai elemzése is, ami sok esetben a szülők oktatáshoz fűződő speciális attitűdjét jelenti (Cooper 2013).

A kutatások eredményei nagyrészt egybecsengenek, és az első generációs hallgatók hátrányos helyzetére, diszkomfort érzetére mutatnak rá – azonban azt is látni kell, hogy a vizsgálatok nem mindig erősítik meg ezeket a hátrányokat. Az okok mögött kulturális és értékalapú elemek is állhatnak (Xie–Reay 2019), de azt is figyelembe kell venni, hogy minden intézmény más és más, illetve országonként is komoly eltérések tapasztalhatók az első generációs hallgatók vizsgálatakor (v. ö. Nimer 2020).

Tanulmányi motiváció és teljesítmény a campusokon

Az eredményességgel foglalkozó elemzések arra hívják fel a figyelmet, hogy a jelenség alaposabb vizsgálatokor célszerű elszakadni az oktatás szigorúan vett reprodukciós modelljétől, mivel a hallgatók magas teljesítménye olyan tényezőkhöz is beágyazott, mint a korábbi életévek tapasztalatai, az iskolai és tanári elvárások (Knigge–Hannover 2011), valamint az intézményben megszerezhető támogatások (Acat–Derehi 2012). Ezenkívül a fogalom szorosan kötődik a motiváció tárgyköréhez

(Hirschi 2011), illetve a kognitív és affektív területekhez is (Kommaraju–Nadler 2013). Joggal feltételezhetjük, hogy ez a felsőoktatás világában is hasonlóképpen működik. Szemerszki egy hazai, felsőoktatási eredményességet feltáró vizsgálat összegzéseként írja, hogy a reprodukciós mechanizmusok mellett „a meritokratikus szempontok érvényesülése is kimutatható” (Szemerszki 2015: 116). Ezzel szemben Pusztai (2015) a kapcsolati beágyazottság szülői státusztól független erőforrását találta döntő tényezőnek az eredményes tanulói életút alakulásában. A beágyazottság, különösen az intergenerációs intézményi kapcsolatok erőssége egyértelműen pozitív hatást gyakorolt az eredményességre (Pusztai 2011). Empirikus kutatásunkban az a célunk, hogy a társadalmi háttér „kemény” mutatói mellett újabb tényezőket is bevonjunk az eredményesség magyarázatába.

Az első generációs hallgatók felsőoktatásban tapasztalható speciális helyzetét és alacsonyabb teljesítményét a szakirodalom több tényezőre vezeti vissza. Ezek egyike a szülői attitűdben gyökerezik, amely a tanuláshoz való viszonytal is kapcsolatban áll. Cooper (2013) hangsúlyozza, hogy a középosztálybeli családok esetében a gyermekek oktatási karrierje centrális kérdés. Ezek a családok olyan ismeretek és gyakorlatok birtokában vannak, amelyek segítik őket olyan szituációkban, amikor döntéseket kell meghozni, és jól ismerik azoknak a lazábban kapcsolódó elemeknek a körét, amelyek közvetett módon járulnak hozzá a kulturális tőke bővítéséhez (például az extrakurrikuláris tevékenységek formájában). Reay (2003) arra mutat rá, hogy ez a szülői attitűd az egyetemi évek alatt is kimutatható, és a szülői bevonódás a kora felnőttkorban is jellemző. Ez a beállítottság a habitus részét képezi.

Az első generációs hallgatók alacsonyabb eséllyel jelentkeznek a felsőoktatásba még akkor is, ha eredményeik hasonlóak az értelmiségi szülők gyermekeinek eredményeihez (Havemann és Smeeding 2006). A jelentkezésük során hajlamosabbak közelebbi intézményeket választani (Christie 2016), és a bejutás után magasabb az esélyük a lemorzsolódásra (Engle–Tinto 2008; Pusztai 2018). Az első generációs hallgatók tanulmányi aspirációival kapcsolatos vélemények eltérők. Terenzini és munkatársai (1996) alacsonyabbra kitűzött célokról számoltak be, Lehmann (2012) azonban azt hangsúlyozza, hogy hasonlóak a célkitűzések, de azok megvalósítása az alacsonyabb státuszú hallgatóknak kevésbé sikerül. A tanulmányi motivációk kapcsán Reay (2003) arról ír, hogy a felsőoktatás egyfajta eszköz a munkás háttérű fiataloknak, amely a magasabb pozíciók irányába vezet.

Első generációs hallgatók Magyarországon

Az értelmiség mint társadalmi csoport mindig a mobilitás célállomásaként működött – már a 19. században is (Mazsu 2012). A diploma megszerzése egyfajta belépőt jelentett a középosztályba, ugyanakkor a két világháború közötti felsőoktatást elemezve Karády (2012) rámutatott, hogy annak bizonyos szegmensei (a pedagógusképzés, a mezőgazdasági szakok, a teológia) mindig is nagyobb arányban fogadták be az

első generációs hallgatókat – és ez minden bizonnyal összekapcsolódott az említett pályák presztízsének csökkenésével is. A szocialista rendszer a hallgatók társadalmi összetételét kardinális kérdésként kezelte, ugyanakkor a hetvenes-nyolcvanas években már egyfajta bezáródás volt megfigyelhető a hallgatók hátterét megvizsgálva (Ladányi 1994; Romsics 2017). A felsőoktatás expanziója ellenére bizonyos képzési szintek zártak maradtak (Szabó 2015), míg más intézményekben és képzésekben az értelmiségi szülők gyermekei jóval kevésbé jelennek meg (Bocsi et al. 2017). 2010 után a rendszer ismét szelektívebb arcát mutatta, a kutatások pedig azonosították azokat a területeket, ahol az első generációs hallgatók nagyobb arányban jelennek meg (pl. alapképzések, pedagógusképzés, mezőgazdasági képzések) (Berlinger–Megyeri 2015; Hrubos 2012). Az oktatáspolitikai szelektív jellege minden bizonnyal alakította a nem diplomás szülők gyermekeinek továbbtanulási aspirációit. Ha nemzetközi viszonylatban vizsgáljuk meg az első generációs hallgatók arányát, akkor az Eurostudent VI. (2018) adatbázis alapján – amely a nappali és a levelező képzéseken tanulókat összesítve kezeli – Magyarországon 45,4%-os értéket találunk. Ez nemzetközi összehasonlításban átlagosnak mondható. Az Aktív Fialok Magyarországon kutatás 2015-ös, második hullámának mintájában a diplomás apák gyermekeinek aránya 44% volt, míg az édesapák és az édesanyák végzettségét együtt elemezve 40% alatti értéket kaptak az első generációs hallgatók esetében (Szabó 2015). Jelenlétük képzési szintenként eltér: a mesterképzésekben, az osztatlan képzésekben és a doktori képzésekben alacsonyabb ráták figyelhetők meg (Pusztai 2011).

Hipotézisek

Az elméleti keretek alapján a következő hipotéziseket állítottuk fel:

H1: feltételezzük Pike és Kuh (2005), illetve Engle és Tinto (2008) munkáira alapozva, hogy az általunk vizsgált egyetemen az első generációs hallgatók mindkét eredményességi mutató esetében alacsonyabb átlagot mutatnak.

H2: feltételezzük, hogy a szülő iskolázottságának hatása a többváltozós lineáris regressziós modellekben is kimutatható lesz az általunk vizsgált egyetemen, azaz a többi magyarázó változó hatásának kiszűrése után az első generációs hallgatók lemaradásban lesznek mindkét eredményességi mutató esetében. Ezt Cooper (2013) elemzésére alapozzuk, aki a középosztály sajátos beiskolázási stratégiáit és a szülői bevonódás problematikáját elemezte.

H3: feltételezzük, hogy mintánkban a tanulmányi átlagra és a komplex eredményességi mutatóra is pozitív hatással lesz az értelmiségi származás mellett az oktatókhoz fűződő pozitív kapcsolat, a campuson belüli baráti kapcsolatok és az intrinzik motivációs bázis (De Clercq et al. 2013; Próspero–Vohra-Gupta 2007; Pusztai 2011).

H4: úgy véljük, hogy a szülőkkal való kapcsolat komplexitása, illetve a szülők tanulmányok iránti érdeklődése pozitív hatással lesz a hallgatók eredményességi mutatóira (Cooper 2013).

A vizsgálat módszertani keretei

Az adatok egy 2018/19-es tanévben felvett, nagymintás hallgatói adatbázisból származnak (N=2199). A *Társadalmi és szervezeti tényezők szerepe a hallgatói lemorzsolódásban* című kutatás Magyarország keleti régiójának felsőoktatási intézményeiben², valamint négy ország (Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szerbia) felsőoktatási intézményeiben³ folyt. A magyarországi minta (N=1034) kvótás, és a karokra, a képzés területére, valamint a finanszírozási formára reprezentatív. A mintában nappali munkarendű, másodéves, BA-/BSc-képzésben, valamint másod- vagy harmadéves, osztatlan képzésben tanuló hallgatók szerepeltek. Jelen elemzésben egy magyarországi vidéki egyetem adatait dolgoztuk fel (N=810). Az érintett egyetem szinte a tudományterületek teljes spektrumát lefedi. Vizsgálatunk során átlagokat, keresztábra elemzést, faktoranalízist, varianciaanalízist és lineáris regressziós elemzést alkalmaztunk. Annak érdekében, hogy az eredményességet befolyásoló tényezők széles körét lefedjük, a szociokulturális háttér mutatóin kívül beemeltük a kapcsolati tőke különböző területeit, a művelődés indexét, a tudományterületeket, a szülők tanuláshoz fűződő attitűdjét és a hallgatók továbbtanulási motivációinak faktorait.

A szülők iskolai végzettsége alapján három csoportot különítettünk el. Az alacsony végzettségű szülők gyermekeit (N=360), az értelmiségi szülők gyermekeit (N=221) és a heterogén háttérű hallgatókat (az egyik szülő diplomás, a másik nem: N=186). Ez utóbbi kategória használatával a nemzetközi vizsgálatok során nem találkoztunk. A regressziós elemzésbe háttérváltozóként a következőket vontuk be: nem, objektivált gazdasági tőke (tartós fogyasztási javakból képzett indexszel⁴ mérve), a település típusa (főváros vagy megyeszékhely, kisebb város, falu vagy tanya). A hallgatói mintát a képzésük szerint kilenc tudományterületre bontottuk (mezőgazdaság, bölcsészettudomány, műszaki képzések, informatika, természettudomány, jog, orvos- és egészségtudomány, gazdaságtudomány, társadalomtudomány és pedagógusképzés). Elemzésünkbe beemeltük a művelődési szokásokból képzett indexet is, amelyet a belsővé tett kulturális tőke fontos mutatójának tekintünk.⁵

2 Debreceni Egyetem, Nyíregyházi Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.

3 Babe-Bolyai Tudományegyetem (BBTE), Emánuel Egyetem, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Munkácsi Állami Egyetem, Nagyvárad Állami Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem (PKE), Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Selye János Egyetem, Újvidéki Egyetem, Ungvári Nemzeti Egyetem.

4 Az indexet az alábbi javakból képeztük: saját lakás vagy ház; öt évnél nem régebbi autó, széles képernyős televízió; számítógép vagy laptop széles sávú internettel; tablet vagy e-book-olvasó; mobilinternet; mosogatógép; légkondicionáló és okostelefon. Az index átlaga 6,71 volt (szórás: 1,58), és egy és kilenc közötti értékeket vett fel.

5 A művelődési szokásokat a következő területeken mértük fel: szépirodalom-olvasás; szakirodalom-olvasás; populáris vagy szórakoztató irodalom olvasása; klasszikus zene hallgatása; művészfilm nézés; könyvtárlátogatás; színházlátogatás; múzeumlátogatás; art mozi látogatása; multiplex mozi látogatása; klasszikus zenei hangverseny látogatása és könnyűzenei koncert látogatása. A tevékenységeket gyakoriságokkal mértük fel (egyőlőtől), ezekből képeztük az indexet. Az index átlaga 24,83 volt (szórás: 6,22). A legacsonyabb érték 12, a legmagasabb 46 volt.

A tanulmányok motivációját egy 13 itemből álló kérdéssorral mértük fel.⁶ Ezekből négy jól interpretálható faktort azonosítottunk: státuszorientált és materiális, intrinzik, kívárá, valamint instrumentális. A faktorsúlyokat a melléklet első táblázata tartalmazza.

A kapcsolathálók kiterjedését három területen vizsgáltuk meg, és mind a három esetben indexet képeztünk. Mértük a campuson belüli kapcsolathálók komplexitását az oktatók viszonylatában⁷, a campuson belüli hallgatói beágyazottságot⁸, illetve az egyetemen kívüli baráti kapcsolatokat.⁹ Itt minden kijelentésnél három opció közül kellett választani: nincs ilyen (egy pont), egy van (kettő pont) és több is van (három pont az index értékében).

A szülői attitűdöket egyrészt egy ötfokozatú skálával mértük (Mennyire tartották fontosnak a szüleid a tanulmányaidat? 1 = egyáltalán nem, 5 = teljes mértékben), másrészt pedig ott is feltártuk a kapcsolatok komplexitását hat állítással. Ez utóbbiból szintén indexet képeztünk.¹⁰ Az eredményességet két technikával vizsgáltuk meg. Egyrészt az utolsó két szemeszter súlyozott átlagával¹¹, másrészt pedig az eredményesség egy komplex, 19 itemet tartalmazó skálájával.¹² A súlyozott átlag a 87/2015-ös kormányrendelettel vált a hallgatók felsőoktatási eredményességének sorsdöntő mérőszámává, ugyanis ennek két félfévre számolt értéke határozza meg, hogy a hallgató állami támogatott (értsd: tandíjmentes) képzésben tanulhat, vagy a tanulmányai költségét magának, illetve családjának kell fizetnie (önköltséges képzés). Kiszámításának sajátossága, hogy a minimum elégséges osztályzatú tárgyak kreditértékének és érdemjegyének szorzatából képzett összeget a teljesített kreditek összegével kell elosztani.¹³ Vizsgálatunk során átlagokat, keresztátlás elemzést, faktoranalízist, varianciaanalízist és lineáris regressziós elemzést használtunk.

6 Az itemek a következők voltak: hogy jól jövedelmező állást találjak; hogy elismert foglalkozásom legyen; a felsőoktatási intézmény földrajzi közelsége; hogy gyarapítsam tudásom; hivatásom keresése; mert diplomával könnyebb elhelyezkedni; mert még nem akartam dolgozni; hogy sokféle kapcsolatot alakítsak ki; családi hagyományt követtem; megengedhettem magamnak anyagilag; nem kellett tandíjat fizetni; munkahelyi követelmény; társadalmi mobilitás reménye, kitorés. Az egyes itemeket a hallgatóknak egytől négyig kellett skálán értékelni. A Cronbach-alfa értéke 0,70 volt.

7 Van olyan oktató...: akivel a tananyagról, tudományos kérdésekről beszélget tanítási időn kívül; akivel a tananyagon kívül más témákról is beszélget; akivel szépirodalomról, művészetről beszélget; akivel közéleti kérdésekről beszélget; akivel magánéleti problémáiról beszélget; akivel a jövőre vonatkozó terveiről beszélget; akivel rendszeres e-mail-kapcsolatban van; aki odafigyelt személy szerint az Ön pályafutása alakulására; akivel sportról, egészséges életmódról beszél. Az index átlaga 12,11 volt (szórás: 3,62), minimuma 9, maximuma 27. A Cronbach-alfa értéke 0,86 volt.

8 Van olyan campuson kívüli barátja... akivel megbeszéli a tanulmányaival kapcsolatos problémáit; akivel megbeszéli magánéleti problémáit; akivel rendszeresen együtt tölti a szabadidejét; akivel megbeszéli a jövőre vonatkozó terveit; aki betegség esetén meglátogatja vagy telefonon keresi; akitől könyvet, jegyzetet kér kölcsön; akivel tudományos kérdésekről beszélget; akivel olvasmányairól, kultúráról, közéleti kérdésekről beszélget; akivel művészetről beszélget; akivel együtt tanult; akivel együtt szokott sportolni. Az index átlaga 25,2 (szórás: 2,91), minimuma 22, maximuma 33. A Cronbach-alfa értéke 0,80 volt.

9 Az itemek listája megegyezett az előzővel. Az index átlaga 24,49 (szórás: 2,51), minimuma 22, maximuma 33. A Cronbach-alfa értéke 0,85 volt.

10 A kérdések a következők voltak: a szülei és ön beszélgettek egymással; a szülei tájékoztódtak arról, hogyan tölti a szabadidejét; a szülei érdeklődtek tanulmányairól, vizsgáiról; a szülei támogatták anyagilag; a szülei szerveztek önnek közös családi programokat; a szülei szerveztek önnek közös sportos programokat? Az átlag 19,67 volt (szórás: 3,38), a minimum 6, a maximum 24. A Cronbach-alfa értéke 0,79 volt.

11 A mintába alapszakos és elsőéves hallgatók nem kerültek be, így erre a kérdésre mindenki választ tudott adni.

12 Bekapcsolódtam egy egyetemi kutatócsoportba; TDK-dolgozatot írtam; OTDK-n szerepeltem; előadtam vagy posztert készítettem konferencián (OTDK-n kívül); volt vagy van demonstrátori megbízásom; van középfokú vagy szakmai nyelvvizsgám; van felsőfokú nyelvvizsgám; van magyar nyelvű szakmai önéletrajzom; van idegen nyelvű szakmai önéletrajzom; évfolyamfélélos/csoportfélélos posztot töltötök vagy töltöttem be; rendelkezem tudományos publikációval; sportosztáldíjat nyertem el; művészeti ösztöndíjat nyertem el; gyakornoki ösztöndíjat nyertem el; valamilyen önálló alkotással rendelkeztem (pl. program, alkalmazás, találmány, művészeti alkotás); tagja voltam vagy vagyok egyetemi/főiskolai tehetséggondozó programnak; tagja voltam vagy vagyok szakkollégiumnak; elértem legalább egyszer a tanulmányi ösztöndíj legmagasabb értékét; doktori [PhD-/DLA-] képzésben tervezek részt venni. Az index átlaga 2,42 volt (szórás: 2,127). A minimumérték 0 volt, a maximum 13.

13 Témánk szempontjából ez azért is releváns, mert ennek a mutatónak a döntő helyzetbe emelése a gyengébb eredménnyel, de mégis teljesítő hallgatókat hátrányba hozza a bukákat és nem teljesítéseket produkálókkal szemben.

Eredmények

A mintában a férfiak aránya 42% volt, ami az országos értékeknél alacsonyabb – az eltérés az egyetem képzési struktúrájával is magyarázható. Megyeszékhelyen vagy a fővárosban a hallgatók 36%-a lakik, míg 40%-uk kisebb városból érkezett. A falusi hallgatók aránya 23%. A minta reprezentatív volt a karokra nézve. A tudományterületek szerinti bontás alapján a legkisebb almintákat a természettudományi és a társadalomtudományi képzések adták (46-46 fővel), míg az orvos- és egészségtudományi, valamint a gazdasági képzések létszámai magasabbak voltak (161 és 116 fő). A minta 66%-a alapképzésre, míg 34%-a osztatlan képzésre járt.

Első generációs hallgatók leíró statisztikai jellemzői

Az első generációs hallgatókat a regressziós modellben használandó változók segítségével jellemezzük. Magasabb közöttük a lányok aránya (khi-négyzet statisztika, $p < 0,05$, sig.: 0,007). Felülreprezentáltak körükben a falusiak (khi-négyzet statisztika, $p < 0,05$, sig.: 0,000), továbbá kisebb eséllyel jutnak be orvosi- és egészségtudományi, illetve jogi képzésekre, miközben arányuk magasabb a bölcsészettudományi és pedagógusképzéseken (khi-négyzet statisztika, $p < 0,05$, sig.: 0,000). Az általunk kialakított indexek és skálák eltéréseit a szülők végzettsége mentén az első táblázat mutatja be.

1. táblázat: A folytonos magyarázó változók átlagai a szülők iskolai végzettsége szerint (ANOVA-teszt, PERSIST adatbázis; saját szerkesztés)

	Első generációs hallgatók	Heterogén háttérű hallgatók	Értelmiségi háttérű hallgatók	Sig.
Anyagi tőke indexe	6,15	6,85	7,56	0,000
Művelődési aktivitás indexe	24,34	24,83	25,81	0,034
Oktatói kapcsolatok komplexitása	–	–	–	NS
Campuson belüli kapcsolatok komplexitása	–	–	–	NS
Campuson kívüli kapcsolatok komplexitása	25,48	25,45	24,63	0,003
Szülői kapcsolatok komplexitása	19,30	20,17	19,77	0,017
Szülők érdeklődése a tanulmányok iránt	4,35	4,47	4,57	0,04
Eredményesség komplex indexe	2,25	2,25	2,76	0,032
Elmúlt két szemeszter tanulmányi átlaga	–	–	–	NS
Motivációs faktorok átlagai				
Státuszorientált és anyagias (faktor átlaga)	,011	-,182	,104	0,010
Intrinzik (faktor átlaga)	–	–	–	NS
Kiváráó (faktor átlaga)	-,157	-,035	,304	0,000
Instrumentális (faktor átlaga)	,055	-,117	,009	0,031

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy azoknak a hátrányoknak a jelentős része, amelyekről a nemzetközi szakirodalom beszámolt, a mintánkban is kimutatható. Ilyen az anyagi tőke és a művelődési index alacsonyabb szintje. Az első generációs hallgatók esetében a szülők kevésbé érdeklődnek a gyermekeik tanulmányai iránt, és a szülői kapcsolatok komplexitásának az indexe is itt volt a legalacsonyabb. Ezek az összefüggések a legtöbb esetben lineáris rajzolatot mutatnak – ez alól a szülői kapcsolatok komplexitása képez kivételt, amely a legmagasabb értékét a heterogén háttérű hallgatók, legalacsonyabb értékét pedig az első generációs hallgatók esetében veszi fel. A campuson belüli kortárs beágyazottság nem mutatott alacsonyabb átlagokat, és a hallgató-oktató kapcsolatok sem kevésbé számosak az első generációs alminta esetében. A campuson kívüli barátságok magasabb értéke a külső erőforrások fokozottabb meglétére utalhat – ezek a krízishelyzetekben is felhasználható források az értelmiségi háttérű fiataloknak kevésbé állnak a rendelkezésükre, ugyanakkor ezek a kifelé vonzó, erősebb kötések az egyetemi integrációt is gyengíthetik, illetve a hallgatói életmód esetleges krízishelyzeteiben kevésbé mobilizálható erőforrások lehetnek. Fontos eredménynek tekinthető, hogy míg a komplex eredményességet alakította a szülők iskolázottsága, a tanulmányi átlag esetében ez az összefüggés nem volt megfigyelhető. A komplex eredményesség sokkal inkább tud tudományos karriert generálni, és annak elemei nagyobb eséllyel vezetnek a későbbi, munkaerőpiaci sikerességhez. Elemzésünk első hipotézise tehát, amely mind a két eredményességértelmezés esetében feltételezte az első generációs hallgatók lemaradását, a kétváltozós varianciaelemzés alapján nem erősíthető meg.

Ha a továbbtanulási motivációkat vizsgáljuk, akkor az alacsonyabb végzettségű szülők gyermekeinek a „instrumentális” faktor felel meg leginkább. Ez a faktor tartalmazza a társadalmi mobilitás vágyát, illetve a munkahelyi követelményeket is, tehát a felsőoktatás ebben az esetben egyfajta eszközként jelentik meg, és nem belső elhivatottságból eredő választásként. A kiváráó magatartás, amely a „családi hagyományt követtem” itemet is tartalmazza, negatív értéket kap. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a heterogén háttérű hallgatók nem egyfajta „köztes” kategóriát képeznek, hanem sajátos és disszonáns attitűd fűzi őket az egyetemekhez és a tanuláshoz. Érdemes kiemelni azt is, hogy a státuszorientált és materiális beállítottság az értelmiségi háttérrel bíró hallgatóknál jelenik meg a legerősebben. Ez tartalmazza például a magas fizetés vagy a magas státusz itemét.

Az eredményességet magyarázó tényezők

Az eredményesség komplex indexére, illetve a tanulmányi átlagra ható tényezőket lineáris regresszióval vizsgáltuk, amelynek eredményeit a második és a harmadik táblázat mutatja be. A modellbe az indexek, a faktorok és a skálák folytonos változóként kerültek be (anyagi tőke, művelődés, kapcsolati beágyazottság, szülői kapcsolat komplexitása, szülők érdeklődése a tanulmányok iránt és

motivációs faktorok). Kétértékű változóként használtuk a nemet (1 = férfi, 0 = nő). Dummy kódolást pedig a településtípus (referenciakategória a kisebb város), a tudományterületek (referenciakategória a pedagógusképzés) és a szülők iskolai végzettségének esetében használtunk (referenciakategória a heterogén háttér). Mivel a minta kvótás volt, az eredményeket kevésbé tudjuk általánosítani az adott intézmény összes hallgatójára, mint ha valószínűségi lenne, illetve a regressziós együtthatók szignifikanciáját sem tudjuk vizsgálni. Az elemzésben azt tekintettük jelentősebb hatásnak, ha a béta nagyobb, mint 0,1 vagy kisebb, mint -0,1.

2. táblázat: Az eredményesség komplex indexét meghatározó tényezők (lineáris regressziós eredmények, N=810)

	B	β
Konstans	-3,520	
<i>Háttérváltozók</i>		
Nem (férfi = 1, nő = 0)	-,460	-,106
Objektív anyagi helyzet (index)	-,014	-,010
Művelődési index	,005	,013
<i>Településtípus (dummy kódolás: ref. kategória a kisebb város)</i>		
Megyeszékhely	,353	,080
Falu	,005	,001
<i>Társas kapcsolatok</i>		
Oktatói kapcsolatok (index)	,222	,349
Campuson belüli kapcsolatok (index)	,049	,060
Campuson kívüli kapcsolatok (index)	,032	,044
<i>Szülői háttér (dummy kódolás, ref. kategória: heterogén háttér)</i>		
Első generációs hallgatók	,460	,108
Hallgatók értelmiségi háttérrel	,837	,178
<i>Tudományterületek (dummy kódolás, ref. kategória: pedagógusképzés)</i>		
Agrártudomány	,215	,026
Bölcsészettudomány	-,440	-,047
Gazdaságtudomány	,721	,106
Informatika	,307	,033
Jog	2,041	,253
Műszaki tudományok	,313	,053
Orvostudomány	,457	,090
Társadalomtudományok	,685	,078
Természettudományok	,438	,054
<i>Motivációs faktorok (folytonos változó)</i>		
Státuszorientált és materiális	-,071	-,032
Intrinzik	,289	,112
Halogató	-,105	-,040
Instrumentális	,178	,058
<i>Szülői attitűdök</i>		
Érdeklődés a tanulmányok iránt	,212	,082
Szülői kapcsolatok komplexitása	-,052	-,081

Az eredményesség komplex indexét – amely a tudományos tevékenységeket, a közösségi tagságokat, a különböző ösztöndíjakat, illetve a munkaerőpiacra való sikeres kilépést megcélzó elemeket tartalmazza – modellünkben a következő tényezők növelték: ha valaki nő, ha szorosabb oktatói kapcsolatokkal rendelkezik, ha jogi vagy gazdasági tudományterületen tanul, illetve az intrinzik motivációval jellemezhető. Az intrinzik motiváció a tudás gyarapításának célját, illetve a hivatás itemét foglalta magába. A tudományterületi különbségek valószínűleg a kari szintű tehetséggondozási gyakorlatokkal is kapcsolatban állnak. A hallgatók társadalmi háttérét tekintve legeredményesebbek az értelmiségi szülők gyermekei, de az első generációsok is előnyben vannak a heterogén háttérűekhez képest – azonban az értelmiségi háttér hatása jelentősebbnek tűnik. A heterogén háttérű hallgatók kapcsán korábban láthattuk, hogy viszonyuk a felsőoktatáshoz ambivalens. A tanulmányi átlagot magyarázó lineáris regressziós modell eredményeit a harmadik táblázat mutatja be.

3. táblázat: A tanulmányi átlagot meghatározó tényezők (lineáris regressziós eredmények, N=810)

	B	β
Konstans	23,090	
<i>Háttérváltozók</i>		
Nem (férfi = 1, nő = 0)	-1,69	-,110
Objektív anyagi helyzet (index)	-,225	-,046
Művelődési index	-,002	-,002
<i>Településtípus (dummy kódolás: ref. kategória a kisebb város)</i>		
Megyeszékhely	,015	,001
Falu	,156	,009
<i>Társas kapcsolatok</i>		
Oktatói kapcsolatok (index)	,320	,139
Campuson belüli kapcsolatok (index)	,174	,057
Campuson kívüli kapcsolatok (index)	,244	,094
<i>Szülői háttér (dummy kódolás, ref. kategória: heterogén háttér)</i>		
Első generációs hallgatók	-,222	-,015
Hallgatók értelmiségi háttérrel	-,382	-,023
<i>Tudományterületek (dummy kódolás, ref. kategória: pedagógusképzés)</i>		
Agrártudomány	-,946	-,031
Bölcsészettudomány	2,213	,073
Gazdaságtudomány	-4,849	-,198
Informatika	-2,814	-,085
Jog	-3,882	-,132
Műszaki tudományok	-4,407	-,211
Orvostudomány	-1,195	-,066
Társadalomtudományok	2,906	,089
Természettudományok	-2,620	-,084
<i>Motivációs faktorok (folytonos változó)</i>		
Státuszorientált és materiális	-,251	-,032
Intrinzik	,913	,099
Halogató	,106	,011
Instrumentális	,314	,029
<i>Szülői attitűdök</i>		
Érdeklődés a tanulmányok iránt	,188	,020
Szülői kapcsolatok komplexitása	,066	,030

A tanulmányi átlagot ebben az esetben is növeli, ha valaki nő, illetve ha szorosabb oktatói kapcsolatai vannak. A szülők iskolázottságának nem volt jelentősebb hatása a tanulmányi átlagra. Emellett három tudományterületen alacsonyabb eredményeket érnek el a hallgatók (jog, gazdaságtudomány, műszaki tudományok). Ez az érintett képzések magasabb fokú kimeneti szelekciójával állhat kapcsolatban. Azt is láthatjuk, hogy az eredményesség két, általunk felmért területén ellentétes hatások is érvényesülhetnek egy adott intézményi szegmensben: a jogi és a gazdasági terület a komplex eredményességre pozitív, a tanulmányi átlagra pedig negatív hatást gyakorolt.

Második hipotézisünket részlegesen sikerült valószínűsíteniünk. A komplex eredményesség esetében a magasan iskolázott szülőkhöz kapcsolódó magyarázó erő viszonylag jelentős volt, ugyanakkor a heterogén háttérű hallgatókhoz képest a nem diplomás szülők gyermekei is jobb helyzetben voltak. A tanulmányi átlagot a szülők iskolázottsága nem alakította. Az elméleti keretekben felvázolt és az eredményességgel kapcsolatba hozható tényezők magyarázó erejét (oktatói és campuson belüli társas kapcsolatok, illetve az intrinzik motiváció) a harmadik hipotézis foglalta össze. Két tényező kapcsán a hatásmechanizmus valószínűsíthető volt a komplex eredményesség esetében, a tanulmányi átlagot azonban komolyabb mértékben csak az oktatói kapcsolatok formálták. Harmadik hipotézisünket tehát nem tudtuk teljes egészében bizonyítani. Negyedik előfeltevésünk, amely a szülői bevonódás és komplex kapcsolat eredményességre gyakorolt hatását prognosztizálta, nem állta meg a helyét.

Az elemzés korlátai

Elemzésünk legfőbb korlátját az adja, hogy az adatbázisban egyetlen tudományegyetem hallgatói szerepelnek. És bár a vizsgálat a legtöbb tudományterületet lefedi, egy adott intézmény eredményei nem általánosíthatók. Emellett az intézményben kvótás mintavétel történt, amely néhány változóra reprezentatív adatokat ad, de a valószínűségi mintához képest kevésbé lehet még az adott intézményen belül is általánosítani az eredményeket. Pontosabb eredményeket kaptunk volna akkor is, ha az egyes tudományterületeken belül meg tudnánk vizsgálni a szülői iskolázottság alapján elkülönített csoportokat, az elemszám azonban ezt nem tette lehetővé. Vizsgálatunkban az orvos- és az egészségtudományi képzéseket összevonva kezeltük (ahogyan azt más felsőoktatási statisztikák is teszik), miközben tudatában vagyunk annak a ténynek, hogy a képzés két szegmense eltérő presztízzsel és hallgatói bázissal bír. A súlyozott tanulmányi átlag kapcsán fontos adalék, hogy ez a mutató az eredményesség mérésére csak korlátozottan alkalmas, hiszen a sikertelen vizsgák (bukások) és a nem teljesített tárgyak miatt szerzett elégtelenek nem számítanak az értékébe.

Összegzés

A kapott eredmények arra utalnak, hogy az első generációs hallgatók hátrányai kimutathatók az alacsonyabb gazdasági tőkében és a kulturális tőke inkorporált formáiban, a kapcsolati beágyazottságot tekintve azonban a campusokon belül nem láttuk nyomát az erőforrások szűkebb körének, sem az oktatói, sem pedig a kortárs kapcsolatokat tekintve. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy azokban a képzésekben, ahová az elsőgenerációs hallgatók bejutnak, a képzések csökkenő presztízse és attraktivitása miatt kevésbé szelektív, inkluzívabb szellemiség dominál az oktatók körében, másrészt az elsőgenerációs hallgatók beágyazódásra vonatkozó

erősebb törekvése is magyarázza ezt. Ez az eredmény azonban eltér a nemzetközi szakirodalomban alapvetésként kezelt állítástól. Mindeközben a campuson kívüli beágyazottság magasabb fokát mutattuk ki az első generációs hallgatók körében. A szülők tanulmányok iránti érdeklődésének alacsonyabb fokát, illetve a szülői kapcsolatok komplexitásának csekélyebb mértékét is meg tudtuk ragadni a mintánkban. A továbbtanulási motivációk kapcsán a társadalmi és munkahelyi elemeket egyszerre magába foglaló „instrumentális” faktor volt jellemző az első generációs hallgatókra, és ezzel összhangban a „kiváráó” magatartás elutasítása is megjelent. Az intrinzik motivációs bázist a szülők végzettsége nem alakította.

Kutatásunkban az eredményesség fogalmát két módon közelítettük meg. Tanulmányi átlaggal mérve a szülők iskolázottsága szerint nem találtunk különbségeket a három almintá között. A tudományosság és a munkaerőpiaci kimenet elemeit tartalmazó indexszel mérve a diplomás szülők gyermekeinek az előnye már egyértelműen megfogható volt az első generációs hallgatókkal és heterogén háttérű társaikkal szemben. A komplex indexbe bevont elemek minden bizonnyal olyan készségekhez és gyakorlatokhoz kapcsolódtak, amelyeket a magasan kvalifikált szülők gyermekei sokkal inkább birtokoltak (ilyen elem a középfokú vagy a felsőfokú nyelvvizsgák megszerzése, a PhD-képzés tervezése, vagy az idegen nyelvű önéletrajzzal való rendelkezés; χ^2 -négyzet statisztika, $p < 0,05$). Joggal feltételezhetjük, hogy az eredményesség komplex formája mozdítja a hallgatókat a doktori képzések vagy a sikeres munkaerőpiaci karrier irányába, ami egy zártabb, értelmiségi háttérű oktatói-tudományos kutatói gárdát eredményez (v. ö.: Bukodi 1998; Kozma et al. 2007). A lineáris regressziós modellek arra hívják fel a figyelmet, hogy a komplex eredményesség területén más tényezők magyarázó ereje is jelentős.

A regressziós modellek megerősítették az oktatói hatások magyarázó erejéről eddig tapasztaltakat (ez mind a két esetben megfogható volt). Az oktatók mentori-tutori fellépésének megkülönböztető hatása van, s ez a felsőoktatási intézmények számára is fontos visszacsatolás. Az is egyértelmű, hogy a komplex eredményességet a hivatástudattal és a tudás bővítésével kapcsolatos faktor (intrinzik faktor) alakította, míg a magasabb státuszt megcélzó attitűd – amely a felsőoktatást inkább eszköznek tekinti – nem tudta alakítani az eredményesség egyik típusát sem. Több olyan változót is beemeltünk a modellbe (alacsonyabb gazdasági tőke, alacsonyabb kulturális aktivitás, szülők kisebb érdeklődése a tanulmányok irányába), amelyről azt feltételezhetnénk, hogy alakítja az eredményességet. Ezt az összefüggést azonban nem tudtuk megerősíteni. A nők magasabb eredményességét mind a két modell alátámasztotta.

Elemzésünk fontos, nem várt eredménye a heterogén háttérű fiatalok sajátos, disszonáns viszonya a tanuláshoz, illetve komplex eredményességük alacsonyabb foka. Ez azért is lényeges adalék, mert a nemzetközi szakirodalomban a téma vizsgálata csupán két kategóriával (első generációs hallgatók vagy magasan kvalifikált szülők gyermekei) történik. Sajátos viszonyuk abban is megfogható, hogy

a komplex eredményesség tekintetében az almintához képest még az első generációs hallgatók helyzete is kedvezőbb.

Elemzésünk arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos társadalmi csoportok hátrányai (és előnyei) nem minden mérőeszközzel mutathatók ki, és az egyes eredményességi formákat magyarázó tényezők is eltérők lehetnek. A magasabb karrierívekhez való hozzáférés, azok kiépítése továbbra sem valósítható meg azonos eséllyel, és a hallgatók származása, még ha bizonyos esetekben rejtőzködő formában is, de hatást gyakorol az eredményességükre. Mindamellett azt is látni kell, hogy vannak olyan intézményi elemek, amelyek a hallgatók eredményességére nagyobb hatást gyakorolnak, és ezeknek a fontosságával a szervezeteknek tisztában kell lenniük: ilyen például az oktatói odafigyelés szerepe. Ugyanakkor a jelenlegi, minél magasabb hallgató/oktató arányszámot ideálisnak tekintő felsőoktatás nem ösztönöz a tantermi kommunikáción túlnyúló, intenzív, tehetséggondozó kapcsolat kialakítására. Azt is láthattuk, hogy bizonyos intézményi mikroklimák meg tudják emelni a komplex eredményességet. Fontos tehát, hogy az intézményi tehetséggondozó stratégiák elismerjék az oktatók ezen a téren végzett munkáját. Az eredményesség ugyanakkor olyan elemekbe is beágyazott, amelyek túlnyúlnak a szociológia „kemény változóinak” a területén. Az a fajta utilitarista beállítottság, amelyet Veroszta (2010) is megfigyelt, kutatási eredményeink alapján nem képezi az alapját sem a magasabb tanulmányi átlaggal mért eredményességnek, sem a tudományos és karrierépítő eredményességnek. Eredményeink a hallgatói jelenlét és eredményesség vizsgálatának komplex, minél több területet felölelő megközelítését támasztják alá.

Elemzésünk számos további kutatási kérdést vet fel. Egyrészt felhívja a figyelmet a heterogén háttérű hallgatók speciális helyzetére, hiszen ez a csoport a későbbi kutatásokban önálló almintát képezhet. Másrészt tanulmányunk terjedelmi korlátai miatt nem vállalkozhattunk az eredményességen kívüli területek (például az oktatói kapcsolatok, a campuson belüli kapcsolatok stb.) részletesebb és itemenkénti elemzésére, illetve az ezeket megmagyarázó tényezők modellezésére sem.

Abstract: The aim of this study is to describe the achievement of first generation students. We put in our model such variables like students' integration into the campus (toward peers and lecturers too), students' motivation toward further studies and parental attitude toward learning and schooling. If we go through the scientific literature we can detect the disadvantageous situation of first generation students in these fields. During our analysis a database was used which is related to a research university (N=810), Hungary. The phenomenon of achievement was measured in two different ways. Firstly an index was used which was created from a questionblock that contains the elements of academic activities and the guarantees of successful labour-market presence and secondly the weighted form of average. We can find the trace of the lower level of achievement in the case of first generation students' and students with heterogenous background. The parental education had got their own and special effect in the linear regression model too. A networks towards lecturers and gender shape the two forms of achievement as well. GPA was not formed by parental background.

Keywords: higher education, achievement, first generation students

Irodalom

- Acat, M. B. – Dereli, E. (2012): Preschool Teaching Students' Prediction of Decision Making Strategies and Academic Achievement on Learning Motivation. *Educational Sciences: Practice & Theory*, 12(4): 2670–2678.
- Berlinger E. – Megyeri K. (2015): Mélyszegénységből a felsőoktatásba. *Közgazdasági Szemle*, 62(6): 674–699.
- Bocsi V. (2020): First Generation Students in the Hungarian Higher Educational System. *Central European Journal of Educational Research*, 2(1): 53–65.
<https://doi.org/10.37441/CEJER/2020/2/1/5758>
- Bocsi V. – Csercsa Zs. – Csobay V. – Karmacsi K. – Kreidl E. – Kőszegi I. – Pálfi R. (2017): Az egyetem peremén. A DE GYFK hallgatói bázisának szociokulturális háttere. *Különleges Bánásmód*, 3(4): 19–32. <https://doi.org/10.18458/KB.2017.4.19>
- Bukodi E. (1998): A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovics. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 200–215.
- Christie, F. (2016): Career Guidance and Social Mobility in UK Higher Education. *British Journal of Guidance and Counselling*, 44(1): 72–85.
<https://doi.org/10.1080/03069885.2015.1017551>
- Cooper, L. (2013): Women in Higher Education: Perspectives of the Middle-Class, Mother-Daughter Dyads. *Gender and Education*, 25(5): 624–639.
<https://doi.org/10.1080/09540253.2013.810711>
- Csapó B. – Molnár Gy. – Kinyó L. (2009): A magyar oktatási rendszer szelektivitása a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek tükrében. *Iskolakultúra*, 19(3–4): 3–13.
- De Clercq M. – Galand, B. – Dupont, S. – Frenay, M. (2013): Achievement among First-Year University Students: an Integrated and Contextualised Approach. *European Journal of Psychology of Education*, 28(3): 641–662.
<https://doi.org/10.1007/s10212-012-0133-6>
- Engle, J. – Tinto, V. (2008): *Moving beyond Access. College Success for Low-Income, First-Generation Students*. Washington, USA: The Pell Institute. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED504448.pdf> (utolsó letöltés: 2021. február 1.)
- Eurofound (2017): *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostudent VI. (2018): *Educational Attainment of Students' Parents*. <http://database.eurostudent.eu/> (utolsó letöltés: 2021. február 1.) http://database.eurostudent.eu/#topic=edupar_isced0_4&countries=%5B%22HU%22%5D (utolsó letöltés: 2021. február 1.)
- Haveman, R. – Smeeding, T. (2006): The Role Higher Education in Social Mobility. *The Future of Children*, 16(2): 125–150.
<https://doi.org/10.1353/foc.2006.0015>
- Hegedűs R. (2018): *Hátrányos helyzetűek a közép- és felsőoktatásban*. Értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem, BTK.

- Hirschi, A. (2011): Vocational Identity as a Mediator of the Relationship between Core Self-Evaluations and Life and Job Satisfaction. *Applied Psychology*, 60(4): 622–644. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2011.00450.x>
- Hrubos I. (2012): Az egyenlőtlenségek új szinterei a felsőoktatásban. *Iskolakultúra*, 22(1–2): 57–72.
- Karády V. (2012): Az értelmiség kialakulásának kezdetei Magyarországon a 19. században. In Karády V. – Nagy P. T. (szerk.): *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest: WJLF, 13–31.
- Knigge, M. – Hannover, B. (2011): Collective School-Type Identity: Predicting Students' Motivation Beyond Academic Self-Concept. *International Journal of Psychology*, 46(3): 191–205. <https://doi.org/10.1080/00207594.2010.529907>
- Komaraju, M. – Nadler, D. (2013): Self-Efficacy and Academic Achievement: Why do Implicit Beliefs, Goals and Effort Regulation Matter? *Learning and Individual Differences*, 25: 67–72. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2013.01.005>
- Kozma T. – Fényes H. – Tornyi Zs. (2007): Negyvenheten. Gyorskép a neveléstudományi oktatókról és kutatókról. *Educatio*, 16(3): 418–433.
- Ladányi J. (1994) *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest: Educatio Kiadó.
- Laemml, T. (2011): "Getting Educated": Working Class and First-generation Students and the Extra-curriculum. *Sociology Honor Projects*, Paper 32. https://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=soci_honors (utolsó letöltés: 2021. február 1.)
- Lehmann, W. (2012): Extra-Credential Experiences and Social Closure: Working Class Students at University. *British Educational Research Journal*, 38(2): 203–218. <https://doi.org/10.1080/01411926.2010.535894>
- Mazsu J. (2012): *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéből 1825–1914*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Moreau, M-P. – Leatwood, C. (2006): Balancing Paid Work and Studies: Working(-class) Students in Higher Education. *Studies in Higher Education*, 31(1): 23–42. <https://doi.org/10.1080/03075070500340135>
- Nimer, M. (2020): Beyond Social Mobility: Habitus and Responses to Changing 'Condition of Existence' among University Scholarship Students. *Sociological Research Online*, First published on April 2, 2020. <https://doi.org/10.1177/1360780420911380>
- Oldfield, K. (2012): Still Humble and Hopeful: Two More Recommendations on Welcoming First-generation Poor and Working-Class Students to College. *About Campus*, 17(5): 2–14. <https://doi.org/10.1002/abc.21093>
- Pearce, J. – Down, B. – Moore, E. (2008): Social Class, Identity and the Good Student: Negotiating University Culture. *Australian Journal of Education*, 52(3): 257–271. <https://doi.org/10.1177/000494410805200304>

- Pike, G. R. – Kuh, G. D. (2005): First and second generation College students – A comparison of their Engagement and intellectual Development. *The Journal of Higher Education*, 76(3): 276–300. <https://doi.org/10.1353/jhe.2005.0021>
- Polónyi I. (2013): *Az aranykor vége – bezárnak-e a papírgyárak?* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Próspero, M. – Vohra-Gupta, S. (2007): First Generation College Students: Motivation, Integration, and Academic Achievement. *Community College Journal of Research and Practice*, 31(12): 963–975. <https://doi.org/10.1080/10668920600902051>
- Pusztai G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelemező közösségek a felsőoktatásban.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai G. (2015): A tanulmányi eredményességet támogató tényezők az egyetem falain kívül és belül. In Pusztai G. – Kovács K. (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad–Budapest: Partium PPS – Új Mandátum Kiadó, 79–96.
- Pusztai G. (2018): The Role of Intergenerational Social Capital in Diminishing Student Attrition. *Journal of Adult Learning Knowledge and Innovation*, 2(2): 1–7. <https://doi.org/10.1556/2059.02.2018.04>
- Reay, D. (2003): A Risky Business? Mature Working-class Women Students and Access to Higher Education. *Gender and Education*, 15(3): 301–317. <https://doi.org/10.1080/09540250303860>
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2010): ‘Fitting in’ or ‘Standing out’: Working Class Students in UK Higher Education. *British Educational Research Journal*, 36(1): 107–124. <https://doi.org/10.1080/01411920902878925>
- Romsics I. (2017): *Magyarország története.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Rubin, M. – Wright, C. L. (2017): Time and Money Explain Social Class Differences in Students’ Social Integration at University. *Studies in Higher Education*, 42(2): 315–330. <https://doi.org/10.1080/03075079.2015.1045481>
- Soria, K. – Bultman, M. (2014): Supporting Working-Class Students in Higher Education. *NACADA Journal*, 34(2): 51–62. <https://doi.org/10.12930/NACADA-13-017>
- Szabó A. (2015): *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015.* Szeged: Belvedere Meridionale. <https://doi.org/10.14232/belvbok.2015.58516>
- Szemerszki M. (2015): A felsőfokú tanulmányi előmenetelt és sikerességet befolyásoló tényezők. In Pusztai G. – Kovács K. (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad–Budapest: Partium PPS – Új Mandátum Kiadó, 108–117.
- Terenzini, P. T. – Springer, L. – Yaeger, P. M. – Pascarella, E. T. – Nora, A. (1996): First-Generation College Students: Characteristics, Experiences, and Cognitive Development. *Research in Higher Education*, 37(1): 1–22. <https://doi.org/10.1007/BF01680039>
- Tiele, T. – Pope, D. – Singletin, A. – Snape, D. – Stanistreet, D. (2017): Experience of Disadvantage: The Influence of Identity on Engagement in Working Class Students’ Educational Trajectories to an Elite University. *British Educational Research Journal*, 43(1): 49–67. <https://doi.org/10.1002/berj.3251>

Veroszta Zs. (2010): *Felsőoktatási értékek – hallgatói szemmel. A felsőoktatás küldetésére vonatkozó hallgatói értékstruktúrák feltárása*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Veroszta Zs. (2016): *Frissdiplomások 2015*. Budapest: Oktatási Hivatal Felsőoktatási Elemzési Főosztály.

Xie, A. – Reay, D. (2019) Successful Rural Students in China's Elite Universities: Habitus Transformation and Inevitable Hidden Injuries? *Higher Education*, First Published on October 23, 2020. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00462-9>

Melléklet

A tanulmányi motivációk faktorai

	Státuszorientált és materiális	Intrinzik	Kivárá	Instrumentális
Jól jövedelmező állást találjak	,907	-,091	,054	,030
Elismert foglalkozásom legyen	,611	,214	,050	,098
Gyarapítsam tudásom	,132	,764	,011	,047
Hivatásom keresése	,097	,689	-,014	,102
Mert diplomával könnyebb elhelyezkedni	,392	,203	,159	,110
Nem akartam dolgozni	,065	-,047	,444	,160
Családi hagyományt követtem	,066	-,126	,460	,173
Megengedhettem magamnak anyagilag	,126	,107	,705	-,088
Nem kellett tandíjat fizetni	-,018	,171	,443	,257
Munkahelyi követelmény	,026	-,007	,220	,584
Társadalmi mobilitás reménye, kitörés	,159	,157	,074	,472

Megjegyzés. N = min. 752 fő soronként. Készült maximum likelihood eljárással és varimax roátcióval. KMO = 0.657. Vastag betűvel szedve a ,30 feletti faktorsúlyok. A magyarázott variancia értéke 41,972%.

Az egyéni büntől a társadalmi felelősségig

Médiabíráskodás Kiss László, az úszóválogatott szövetségi kapitányának nemierőszak-ügyében

Virágh Enikő Anna

viraghenikoanna@gmail.com

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.3>

Beérkezés: 2020. 05. 28.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 11. 17.

Elfogadás: 2021. 01. 19.

Összefoglaló: A tanulmány a 2016-os Kiss László-ügyet vizsgálja a médiabíráskodás fogalmából kiindulva a legolvasottabb hat online híroldalon megjelenő cikkek alapján, különös tekintettel az újságírói vélemény-cikkekre. A médiabíráskodás Greer és McLaughlin (2011, 2012) értelmezésében olyan folyamat, amelynek során a hírmédia egyfajta morális alapokra hivatkozó populista igazságszolgáltatást gerjeszt és működtet. A tanulmány egyfelől azt vizsgálja, hogy mennyiben alkalmas a brit média működésére kitalált médiabíráskodás fogalma a magyarországi Kiss László-ügy leírására. Másfelől a nemi erőszak mint az ügy fontos dimenziója is vizsgálat tárgyát képezi, hiszen a Kiss-ügyben egy 55 évvel korábbi, jogilag már lezárt csoportos nemi erőszak elkövetéséről van szó. A tanulmány bemutatja, hogyan épül fel, és miként terjed ki az ügy egyéni szintről intézményi és társadalmi szintre, mi jellemzi a diskurzus eme szintjeit, illetve hogyan működik az egyes szinteken a médiabíráskodás mechanizmusa.

Kulcsszavak: médiabíráskodás, média feletti bíráskodás, Kiss László-ügy, nemi erőszak, szimbolikus erőszak

Bevezető

Kiss Lászlóról, az úszóválogatott többszörösen kitüntetett szövetségi kapitányáról 2016. április elején derült ki váratlanul, hogy 1961-ben, 21 évesen csoportos nemi erőszakban vett részt, amely miatt elítélték, és börtönben is ült. Kiss kezdetben tagadott, a korabeli bírósági eljárást koncepciós pernek, az ügy felmelegítését pedig személye elleni támadásnak nevezte. Kiss mellett a Magyar Úszó Szövetség (MÚSZ) és több ismert ember is kiállt. Az események nagy felháborodást keltettek, a fejlemények június végéig foglalkoztatták a magyar médiát és közvéleményt. Miután előkerült és interjút adott a korábban halottnak hitt áldozat, valamint több hasonló esetre is fény derült, Kiss végül bocsánatot kért az áldozattól, minden fontosabb titulusáról lemondott, és a nevét is levették a róla elnevezett uszoda faláról. A sajtó

az ügy minden lépését követte, a bocsánatkérés kamerák kereszttüzeiben zajlott, és a betűk levésését is fotók, illetve videók sokasága örökítette meg.

Jelen tanulmányban a médiabíraskodás (Greer–McLaughlin 2011, 2012) elméleti keretét kísérem meg a Kiss László-ügyre illeszteni. Amellett érvelek, hogy – bár egy lezárt jogesetről van szó, amelyben bírósági ítélet született, és az elkövető letöltötte börtönbüntetését – az ügy több szempontból és több különböző szinten a médiabíraskodás mint morális alapú, populista igazságszolgáltatás jegyeit mutatja. A tanulmány célja annak feltárása is, hogy milyen szintjei vannak a Kiss-ügyről szóló diskurzusoknak, milyen bűnök, milyen áldozatok és felelősök konstruálódnak ezekben a diskurzusokban, illetve reflektál-e a média a nemi erőszak intézményi és társadalmi beágyazottságára. A tanulmány az elméleti keret, a médiabíraskodás-fogalom, illetve a nemi erőszak megítélésének kifejtésével kezdődik, majd a vizsgálat módszerének leírásával folytatódik. Az eredményeket a diskurzus különböző szintjei szerint strukturálva mutatom be, végül a tanulmány a következtetésekkel zárul.

Médiabíraskodás

A médiabíraskodás (*trial by media*) elméleti modelljét Greer és McLaughlin (2011, 2012) elsősorban a brit médiára vonatkozó, a médiaszociológia és a kriminológia metszetében mozgó kutatásaik alapján dolgozták ki egy, a „média-igazságszolgáltatás szociológiáját” (*sociology of media justice*) megalapozó projekt részeként (Greer–McLaughlin 2012: 413). A médiabíraskodás¹ „dinamikus, hatásvezérelt, a hírmédia által gerjesztett folyamat, amelyben a – közismert vagy korábban ismeretlen – egyének a »közvélemény bírósága« előtt méretnek meg és ítéletnek el” (Greer–McLaughlin 2011: 27). A médiabíraskodás sokféle formát ölthet, kísérhet folyamatban lévő bírósági ügyet, latolgatva annak lehetséges és kívánatos végkimenetelét, lehet a célpontja korábban ismeretlen ember, esetleg olyan nagy hatalmú híresség vagy más közéleti szereplő, aki súlyos erkölcsi vétséget vagy bűncselekményt követett el.

A médiabíraskodás folyamán a média a közvélemény megbízottjaként, a közérdek képviselőjeként és a társadalmi normák, illetve az erkölcs őreként lép fel. A hírolvasókat azonnali véleményalkotásra, ítélezésre ösztönzi. „A nép nevében” mintegy visszaköveteli az igazságszolgáltatás jogát a bíróságoktól, és mint ilyen, egyfajta populista igazságszolgáltatásként működik, a jogrendszer helyett, vagy azzal párhuzamosan. Greer és McLaughlin (2011: 27) szerint mivel egy ilyen ügyben szimbolikus értelemben a média helyettesíti az ügyészt, a bírót, az esküdtszéket, valamint részben a nyomozót is, a média kereszttüzeiben álló vádlott teljesen védtelen marad. Itt Greerrel és McLaughlinnal vitatkozva fontos megjegyezni, hogy a média sem áll a jog-

1 A „trial by media” fogalmát magyarázhatnánk médiapernek, médiáitéletnek, média általi ítéletnek, médiabíráságnak, médiatárgyalásnak, média általi bíraskodásnak is. Én e tanulmányban a „médiabíraskodás” fordítást fogom használni, mert ez véleményem szerint viszonylagos tömörsége mellett egyszerre képes kifejezni a fogalom három fontos összetevőjét: (1) a folyamat jellegét, vagyis hogy nem egy pontszerű eseményről van szó, magát a bírósági tárgyalást másolja sok tekintetben, (2) ítélezés jellegét, vagyis hogy nem áll meg az esélyek latolgatásánál, hanem állást foglal, ítéletet mond, valamint (3) populista jellegét az önbíraskodás fogalmára való rímelése révén.

rendszer felett, vonatkozik rá az – országokként eltérő szigorúságú – médiatörvény. Így a médiabíráskodás vádlottja sem teljesen védtelen: rágalmazásért bármikor tehet feljelentést. Mégis, a médiabíráskodásban több, a jogrendszerbe épített, a vádlottat védő mechanizmus nem vagy másként működik. Az ártatlanság védelme helyett például mintha inkább a „bűnösség védelme” válna kiinduló feltételezéssé. Jellemző az is, hogy a „kemény” bizonyítékok sejtésekkel és feltételezésekkel kombinálódnak, a vádlott tettei, szavai, sőt tulajdonságai morális spekuláció és megítélés tárgyává válnak, és a vádlottnak nyilvános megszégyenítésben lesz része. A médiabíráskodásnak jellemzően a vádlott (szintén nyilvános) beismerése és bocsánatkérése vet csak véget (Greer–McLaughlin, 2011, 2012). A médiabíráskodás így több szempontból is problematikus lehet, az intenzív médiafigyelem az esküdtseken keresztül az ügy jogi kimenetelét is befolyásolhatja (Chesterman 1997; Wright–Ross 1997), ráadásul előfordul, hogy a média által meghurcolt és megbélyegzett vádlott végül a bíróság ítélete szerint nem bizonyul bűnösnek.² Ebben az esetben a médiabíráskodás „média feletti bíráskodásba” (*media on trial*) is fordulhat (Greer–McLaughlin 2012).

A médiabíráskodás a morális ítélkezést és a nyilvános megszégyenítést a szimbolikus határok (társadalmi normák) tisztázására használja. Ebből a szempontból figyelmet érdemlő a televíziós tabloidok, specifikusan a talk show műfajával való párhuzam.³ A talk show-k dramaturgiája jellemzően morális tanmese, szimbolikus igazságszolgáltatás az áldozatok, illetve nyilvános morális ítélkezés és megszégyenítés az őket bántók számára (Császi 2010). Jenei Ágnes (2005: 14) szerint „egy társadalmi ördögűző rítusról van szó, amelyben a normalitás határainak kijelölése és fenntartása folyik”. Vagyis a talk show-nak normamegerősítő funkciója van, miközben kritikai és emancipatorikus potenciállal is rendelkezik (Császi 2005; Jenei 2005),⁴ ami egy újabb, médiabíráskodással vonható párhuzam.

A médiabíráskodás gyakran olyan témákkal, „bűnökkel” foglalkozik, amelyek vagy eleve kívül esnek a jog felségterületén (például elévültek, vagy büntetőjogi értelemben nem minősülnek bűncselekménynek), vagy a jogrendszer által nem vagy nem kielégítően kezelt eseteknek tűnnek. Sok esetben ez az alapja a médiabíráskodást érő jogi kritikáknak,⁵ ugyanakkor éppen ebben a tekintetben a médiabíráskodásban rejlő demokratikus potenciál sem elhanyagolható: hozzájárulhat olyan ügyek bírósági szakaszba kerüléséhez, amelyek – például a rendszerszintű korrupció miatt – máskülönben nem jutottak volna el odáig (Greer–McLaughlin 2012; Ray–Dutta 2015). Szemléletformáló hatása lehet olyan széles körben elterjedt jelenségekkel kapcsolatban is, amelyeket hiába büntet hivatalosan a jog, strukturális okok

2 Ez történt például az ún. Amanda Knox-ügyben, akit lakótársa meggyilkolásával vádoltak meg (Gies–Bortoluzzi 2016), valamint a 3 éves eltűnt kislány, Madeleine McCann ügyében, ahol egy ponton a szülők kerültek vádlottként a média keresztútjébe (Greer–McLaughlin 2012). A bíróság végül egyik esetben sem állapított meg bűnösséget.

3 Miközben nyilvánvaló különbség a több médium együttes részvétele, a hírmédia kitüntetett szerepe, a folyamat elhúzódása és az előre megírt forgatókönyvvel szemben az események kiszámíthatatlansága a médiabíráskodás esetében.

4 A talk show műfaji sablonja eredetileg szorosan kapcsolódott is olyan magánügynek számító társadalmi problémákhoz, mint például az abortusz vagy a családon belüli erőszak (Császi 2005).

5 Bár a médiabíráskodás fogalmat nem használja, ilyen Sárközy Tamás (2017) éppen a Kiss-ügy kapcsán született kritikája is.

miatt az esetek nagy része látenciában marad. Ausztráliában és Angliában például a gyerekekkel szembeni abúzzsal kapcsolatos médiabotrányok segítettek felhívni a figyelmet a jelenségre, bár hatásuk a média szelekciós mechanizmusai és torzító hatása miatt nem egyértelműen pozitív (Lonne–Parton 2014).

A hírmédia működésének alapját képező legfőbb szelekciós mechanizmus a hírérték. Azok a történések, amelyek szórakoztatnak, konfliktust, meglepetést, drámát, rossz hírt vagy akár különösen jó hírt hordoznak, korábbi hírekhez kapcsolódnak, amelyekben ismert ember vagy a hatalmi elit, esetleg egy nagyobb társadalmi csoport érintett, mind nagyobb eséllyel válnak hírré és kapnak szárnyra a médiában (Harcup–O’Neill 2017: 1482). A digitális és a közösségi média elterjedésével az audiovizuális segédanyagok, a képek és a videók is különös jelentőségre tettek szert (Greer 2017: 56–57), a „megoszthatóság” önálló hírérték-dimenzióvá lépett elő (Harcup–O’Neill 2017: 1482). A média ezenkívül a hírek és ügyek komplexitásának redukálására is törekszik, ami sokszor bináris oppozíciókban, az események és szereplők polarizált bemutatásában nyilvánul meg (Jewkes 2011: 43–45), így szintén torzító hatása van.

A médiabíráskodás egyik főszereplője az áldozat, akinek reprezentációját erőteljesen befolyásolják a társadalomban uralkodó sztereotípiák, elsősorban az, hogy hová pozícionálódik az „áldozatiság hierarchiájában” (Greer 2017: 49). Az „ideális áldozat” (Christie 1986: 18) számíthat a legnagyobb médiaérdeklődésre, egyúttal együttérzésre és szimpátiára, ez azonban csak akkor teljesül, ha megfelel a társadalomban az áldozatokról kialakított, meglehetősen szűken definiált képnek: gyenge, sérülékeny és neki nem felróható okból cselekvőképtelen. A gyerekek például tipikusan ideális áldozatok, akik szélsőséges esetben akár „szakrális áldozattá” is átlényegülhetnek⁶ (Greer–McLaglin 2012: 398). Ha ugyanakkor az áldozat eltér az ideális áldozat képtől, könnyen előfordulhat, hogy végül ő maga válik vádlottá a médiabíráskodás folyamatában.⁷ Az elsődleges áldozatok mellett az ügyekben előfordulhatnak másodlagos vagy indirekt áldozatok is, ők az áldozatok családtagjai, barátai, esetleg szemtanúk vagy egy nagyobb érintett közösség is lehetnek (Greer 2017: 52–53).

A másik oldalon a vádlott áll, a felelősségtulajdonítás és hibáztatás ugyanis a médiabíráskodás kulcsfontosságú eleme. Jewkes (2011: 45–46) úgy véli, hogy a média domináns értelmezési kerete (az egyszerűsítésre törekvés és dramatizálás miatt) individualisztikus, ami egyéni szintre redukálja a történetet (vele a problémát és a felelősséget) és elhalványítja a társadalmi beágyazottságot és a rendszerszintű okokat. Greer (2017: 59) szerint ugyanakkor a médiabíráskodás folyamán a hibáztatás nemcsak egyénre, hanem a társadalomra vagy egy adott intézményre is irányulhat (lásd pl. Greer–McLaughlin 2013), amit alátámaszt, hogy intézményi, illetve társa-

6 Greer és McLaglin (2012) érvelése szerint a 2007-ben egy portugál nyaraláson 3 évesen eltűnt Madeleine McCann ilyen szakrális áldozattá vált a médiában. A szőke, kék szemű, brit kislány története és fotói bejárták a világsajtót, és kollektív, globális mértékű gyász kísérte őket.

7 A 10 évesen elrabolt és nyolc éven keresztül fogva tartott Natascha Kampusch viselkedése például nem illeszkedett a sztereotipikus áldozat képéhez, így végül meglehetősen megosztó személyiséggé vált az (angol nyelvű) médiában (Gilmour 2013).

dalmi szintre emeléssel kiterjeszhető az ügy, és ezáltal újabb társadalmi csoportok vonhatók be érintettként, ami növeli a hírértéket (Harcup–O’Neill 2017: 1482).

A médiabíraskodás mint nyilvános leleplezés értelmezhető szimbolikus erőszaként, hiszen jellemzően a vádlott nyilvános megszégyenítésével jár együtt. A szimbolikus erőszak igazolásra szorul, amelyben az egymáshoz viszonyított arányoknak (áldozat vs. vádlott, leleplezett bűn vs. szimbolikus erőszak) nagy jelentősége van (Boltanski 1987: 12). Ez pedig szintén az áldozatok körének kiterjesztésére, az egyéni szintről való elrugaszkodásra ösztönözheti a médiát a médiabíraskodás folyamán. Mindazonáltal a médiabíraskodás fő fókusza továbbra is individuális maradhat, az egyéni ügy, az áldozat vagy a vádlott ebben az esetben valami nagyobb, sokakat érintő jelenség – például rasszizmus, intézményi abúzus – arcává, megtestesítőjévé válik (Greer 2017: 59).

A nemi erőszak megítélése

Az Európai Alapjogi Ügynökség 2014-es, az Európai Unió országaira kiterjedő, Magyarországra is reprezentatív felmérése szerint hazánkban a nők 28%-át érte fizikai vagy szexuális erőszak 15 éves kora után, ebből 9%-át szexuális erőszak (FRA 2015).⁸ A nemi erőszak esetében a látencia kiugróan magas: az esetek töredékében történik feljelentés (100-ból körülbelül 4 esetben), még kevesebb végződik ítélettel (Virág 2001: 155).

A nemierőszak-ügyekben sokszor nincsenek szemtanúk és egyértelmű bizonyítékok, így a tárgyalások gyakran a vádló és a vádlott szavahihetőségének megítélésére szükeülnek (Tuerkheimer 2017). A hitelesség megítélését nagyban befolyásolják a nemi erőszakra vonatkozó sztereotipikus hiedelmek, az ún. nemierőszak-mítoszok (Burt 1980), amelyek jellemzően az áldozat diszkreditálásának irányába hatnak, hiszen csak a nemi erőszak atipikus eseteit (az ún. „valódi nemi erőszak” eseteket) láttatják hitelesnek (DuMont et al. 2003). A nemierőszak-mítoszok elfogadásának következménye az erőszak megtörténtének megkérdőjelezése és az áldozat rutinszerű hibáztatása, a felelősség kérdésének eltolása az elkövető felől az áldozat felé. Egy 2016-os reprezentatív Eurobarometer-felmérés szerint Magyarországon európai viszonylatban nagyon magas a nemierőszak-mítoszok elfogadottsága: a válaszadók 47%-a szerint a beleegyezés nélküli szex bizonyos – nemi erőszak-mítoszokkal összefüggő – körülmények esetén igazolható,⁹ ami Románia után a második legmagasabb arány volt az uniós tagállamok között (Eurobarometer 2016).

Angolszász országokban kutatások sora mutatott rá, hogy a nemierőszak-mítoszok erősen tartják magukat az igazságszolgáltatáson belül is, a rendőrségtől az ügyvédeken és ügyészekén át az esküdtekig és a bírókig (lásd például Smith–Skinner 2017; Temkin et al. 2018; Temkin–Krahé 2008; Tuerkheimer 2017) befolyásolva az ilyen ügyek kimene-

8 Nemi erőszak áldozatai felnőtt nők mellett gyerekek és férfiak is lehetnek. Jelen tanulmányban azonban csak a férfiak által felnőtt nőknél elkövetett nemi erőszakkal foglalkozom, mint amilyen a Kiss László-ügy is volt.

9 A kérdésben konkrét (a nemierőszak-mítoszokkal összefüggő) körülményekre kérdeztek rá. A 47% azon válaszadók aránya, akik legalább egy olyan körülményt megjelöltek az alábbiak közül, amely igazolhatja a beleegyezés nélküli szexet (vagyis a nemi erőszakot): (1) kihívó, szexi öltözködés, (2) alkohol- vagy drogfogyasztás, (3) korábbi flörtölés, (4) egyértelmű „nem” vagy fizikai védekezés hiánya, (5) sötétben egyedül mászkálás, (6) több korábbi szexuális partner, (7) önként felmenni valaki lakására, például egy buli vagy randi után, (8) ha az elkövető nem realizálja, hogy mi tett, illetve (9) ha az elkövető később megbánja, amit tett.

telét. A becsült magyarországi látenciaadatok (Virág 2001) és a hazai nőjogi szervezetek által dokumentált jogesetek (Amnesty International 2012; Spronz 2009) alapján nincs okunk feltételezni, hogy nálunk sokkal jobb lenne a helyzet, a feljelentések elmaradásának egyik fontos oka ugyanis éppen az, hogy az áldozat nem bízik abban, hogy hinni fognak neki (Cook et al. 2001: 21; Tuerkheimer 2017: 3). Ezt támasztja alá az egyik legelterjedtebb nemierőszak-mítosz, a „hamis vád mítosza” is. A hamis vád aránya nemierőszak-ügyek esetén egyes források szerint mindössze 1-2% körüli (Spronz 2009: 41), míg más kutatások 4,5%; 5,9% és 6,8%-ra becsülték ugyanezt (Tuerkheimer 2017: 20), az ilyen ügyekben eljáró tisztségviselők azonban a hamis vád előfordulási arányát jóval magasabbnak teszik (Cook et al. 2001: 38; Tuerkheimer 2017: 16), ami megágyaz a gyanakvásnak, sőt akár az áldozat esetleges jogi következményekkel, rágalmozási per kilátásba helyezésével való fenyegetésének is (Spronz 2009: 41–42).

Vajon hogyan változik meg mindez, ha a nemierőszak-ügyről a médiabíráskodás mond ítéletet, amely az ártatlanság véelme helyett a bűnösség véelmeiből indul ki? A bűnösség véelme elméletben az áldozatnak kedvez, vagy legalábbis jóval nehezebb helyzetbe hozza az elkövetőt. A nemi erőszakra és az áldozatra vonatkozó, a társadalmi nemek közötti egyenlőtlen viszonyrendszerekbe ágyazott sztereotípiák ugyanakkor ugyanúgy jelen vannak a médiában, ahogy a tárgyalótermekben és általában a társadalomban, így aztán a nemi erőszak áldozatának is speciális, a nemierőszak-mítoszok és a nőkre vonatkozó társadalmi elvárások által befolyásolt szempontoknak kell megfelelnie, hogy a média legitim áldozatként kezelje.

Módszertan

Az elemzéshez kétféle szövegkorpuszt használtam. Az első korpusz az ügy idején legolvasottabb hat online hírportál és magazin (Origo, Index, 24.hu, blikk.hu, nlc, hvg.hu)¹⁰ összes, az ügygel foglalkozó,¹¹ 2016 április 5. és június 30. között¹² megjelent cikkéből áll össze. Ezeket a cikkeket abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy hírcikkek, véleménycikkek vagy egyéb műfajú cikkek-e. „Hír” kategóriába azokat a cikkeket soroltam, amelyek jellemzően valamilyen eseményről, fejleményről számoltak be, és a címüket leszámítva igyekeztek leíró jellegűek maradni. Ezek a jellemzően szerkesztőségi cikkek explicit újságírói véleményt nem tartalmaznak, bár a címük és a témaválasztásuk okán valamilyen (áttételes, sugalmazott) állásfoglalást sokszor igen. A „véleménycikkek” jellemzően egy adott újságíró neve alatt megjelentetett, az ő határozott véleményét tartal-

10 Ez a hatos lista így a legnagyobb hírportálok mellett tartalmazza a legolvasottabb online női magazint (nlc) és a legolvasottabb online bulvármagazint (blikk.hu) is, a Digitális Közönségmérési Tanács (2016) adatai szerint.

11 A kereséshez a #Kiss László címkét használtam. A címkés keresést az indokolta, hogy az oldal keresőmotorja sok esetben nem működött kielégítően, míg a híres embereket érintő cikkeknél (így a Kiss László-ügynél is) az egyik rutinszerűen cikkhez rendelt címke az adott híresség neve, így okkal feltételezhető, hogy az arra való kattintással megkapjuk az adott oldalon az ügyben megjelent releváns cikkeket lehető legteljesebb és egyben legpontosabb listáját. Azokat a cikkeket, amelyek fő fókusza nem a Kiss-ügy volt, nem vettem bele a mintába.

12 2016. április 5. az ügy kezdődátuma. 2016 júniusá után pedig csak elvéve akadt egy-egy találat, ezért szűkítettem erre az időszakra a keresést.

mazó cikkek.¹³ Az „egyéb” kategóriába pedig a két típus egyikébe sem sorolható, jellemzően valamilyen kérdést szakértők segítségével körbejáró cikkek kerültek.

A hírcikkeket tovább vizsgáltam abból a szempontból, hogy mi bennük a vezető hír. A vizsgált hat portál hírstruktúráját összevetve kirajzolódik az úgy dinamikája. Ez alapján rekonstruálható, hogyan épült fel a Kiss László-ügy az online médiában, melyek voltak azok a legfontosabbnak tartott hírek, amelyekről a vizsgált oldalak legalább fele beszámolt.¹⁴ Az elsődleges korpuszba tartozó cikkek tartalomelemzése kiterjedt a megszólalók azonosítására, csoportosítására, a megszólalások kigyűjtésére is. Ebben a tanulmányban ezek közül csak az újságírók megszólalásait vizsgálom meg, ezek adják a másodlagos korpuszt, amelyen kvalitatív diskurzuselemzést végeztem.

A véleménycikkek kivétel nélkül bekerültek a másodlagos korpuszba, de ide soroltam azokat az „egyéb” kategóriába tartozó cikkeket is, amelyek explicit újságírói vagy szerkesztőségi állásfoglalást is tartalmaztak, továbbá azokat a máshol megjelent újságírói megszólalásokat (véleménycikkeket), amelyekre a felsorolt hat hírportál cikkeiben hivatkoztak, vagy amelyek abból idéztek. Így Friderikusz Sándor *Friderikusz* című TV-műsorát is bevettem a mintába, amely ugyan műfaji szempontból kilóg a korpusz többi eleme közül, de mivel a műsorvezető részletesen kifejtett véleményét tartalmazza, és több cikkben is hivatkoznak rá, úgy vélem, jelenléte indokolt. Ez a másodlagos „véleménycikk-korpusz” így 28 elemből áll, a véleménycikkek közül a legtöbb (8-8 darab cikk) a 24.hu-n, illetve a hvg.hu-n jelent meg.¹⁵

1. táblázat: Az elsődleges és a másodlagos korpuszban szereplő cikkek darabszáma forrás szerint

Elsődleges korpusz (364)			Másodlagos korpusz (28)		
	Hírcikkek	Egyéb cikkek újságírói állásfoglalás nélkül	Egyéb cikkek újságírói állásfoglalással	Véleménycikkek	Összesen
Origo	47	3	1	0	51
Index	33	1	0	2	36
24.hu	101	1	2	6	110
blikk.hu	60	4	0	3	67
nlc	9	0	0	1	10
hvg.hu	80	2	3	5	90
WMN	NA	NA	NA	2	2
magyarhirlap.hu	NA	NA	NA	1	1
azoreg.hu	NA	NA	NA	1	1
ATV	NA	NA	NA	1	1
Összesen	330	11	6	22	

13 A szakértők által írt publicisztikákat (pl. Gyurkó 2016) szintén a véleménycikkekhez soroltam, mert bár szakértőként formálnak véleményt, azt mégsem tudományos folyóiratban, hanem az online médiatérbe lépve teszik.

14 Ezt mutatja a 2. táblázat.

15 Az elemzett véleménycikkek listáját lásd a hivatkozott irodalmak jegyzéke után.

A véleménycikk-korpuszt Atlas.ti 8 szövegelemző szoftverrel dolgoztam fel. Az elemzés során céloom a diskurzus szintjeinek elkülönítése, a problematizált esemény vagy jelenség, az áldozatok és elkövetők, valamint a felelősségtulajdonítás színtereinek azonosítása volt, valamint figyelmet fordítottam a médiabíráskodás lehetséges elemeire, a bocsánatkérésre és az erkölcsi számonkérésre is.

A diskurzuselemzésnél gyakran merül fel szempontként az intertextuális közeg vizsgálata. A weben található tartalmak, így az online cikkek esetében a szövegbe ágyazott képek, videók, illetve hiperlinkek felvetik a kérdést, hogy hol van a vizsgálandó szöveg határa (Géring 2015). A jelen elemzésben a beágyazott képi anyagokkal nem, csak a szöveggel foglalkoztam, az intertextuális közeg vizsgálatát és a hiperlinkek követését pedig az említésre került egyéb ügyek kapcsán tartottam fontosnak.¹⁶ Mivel a korábbi ügyekkel kapcsolatban az olvasónak már kialakult érzelmi viszonyulása lehet, azok felelőse, Kiss-ügyhöz való hozzákötése jól hozzáférhető érzelmi és kognitív struktúrákat hoz működésbe, és kapcsol hozzá a Kiss László-ügyhöz.

Eredmények: az ügy felépítése

Bár jelen tanulmány fő célja nem a különböző online médiumok összehasonlító elemzése, figyelemre méltó, hogy az ügy nem, illetve nem kizárólag a bulvársajtó témája volt. Bár az ügyet egy bulvárportál, a privatkopo.hu robbantotta ki, a legolvasottabb online lapok (az nlc kivételével) mind intenzíven – és nem csak a bulvár szintjén – foglalkoztak a témával: a legtöbb cikket – mint ahogy a legtöbb véleménycikket is – nem a blikk.hu-n, hanem a 24.hu-n és a hvg.hu-n találjuk (lásd 1–2. táblázat).

¹⁶ A hiperlinkeket tehát csak abban az esetben követtem, amennyiben azok a Kiss-üggyel kapcsolatban említett korábbi ügyekre mutattak. Ha a korábbi ügy nem volt a hiperlinkek követése révén megismerhető, egyszerű Google-kereséssel tájékozódtam annak részleteiről. A Kiss-üggyel kapcsolatban említett korábbi ügyek rövid leírását a függelék tartalmazza.

2. táblázat: *Vezető hírek a Kiss László-ügyben.*¹⁷

Dátum	Hír	origo	index	24.hu	blikk	nlc	hvg
2016. 04. 05.	Kiss László csoportos nemi erőszak miatt ült börtönben.	x	x	x	x		x
2016. 04. 05.	Kiss László tagadja az erőszakot.			x	x		x
2016. 04. 05.	A Magyar Úszósövetség (MÚSZ) összeül Kiss László ügyében.		x		x		x
2016. 04. 06.	Gyárfás Tamás (MÚSZ-elnök) interjúja az ATV-ben: tudott az ügyről.	x	x		x		x
2016. 04. 06.	A MÚSZ kiáll Kiss László mellett és megerősítik a posztján.		x	x	x		x
2016. 04. 06.	Kiss László nem ülte le hároméves börtönbüntetését, hamarabb szabadult.		x		x		x
2016. 04. 06.	Rendkívüli ülést tartanak Százhalombattán Kiss László ügye miatt.	x	x				x
2016. 04. 07.	Aláírásgyűjtés indul Kiss László és Gyárfás lemondásáért.	x		x			x
2016. 04. 07.	Lázár János megszólalása.	x		x			x
2016. 04. 07.	Trágár stílusban rázott le egy riportert Kiss László.			x	x		x
2016. 04. 07.	Kiss László lemondott az alpogármesteri és a szövetségi kapitányi posztról.	x	x	x	x		x
2016. 04. 07.	A Kiss-botrány miatt az egyik szponzor nem támogatja tovább a MÚSZ-t.	x		x	x		x
2016. 04. 08.	Kiss Lászlóék 55 éve megpróbálták lefizetni a megerőszkolt lányt.	x		x			x
2016. 04. 08.	A Halhatatlanok Klubja kiállt Kiss László és a MÚSZ mellett.	x		x			x
2016. 04. 08.	Hargitay András (következő szövetségi kapitány) megszólalása.	x		x			x
2016. 04. 08.	Gyárfás "maffiamódszeréről" tálat ki egy úszóedző.			x	x		x
2016. 04. 08.	Figyelmeztették a sajtót Kiss László ügyében.	x		x			x
2016. 04. 09.	Aczél Endrének mennie kell a Népszabadságtól a facebook kommentjei miatt.	x	x				x
2016. 04. 10.	Gyárfás elnézést kér, ha valakit megbántott.			x	x		x
2016. 04. 11.	Hargitay lesz Kiss László utóda szövetségi kapitányként.		x	x			x
2016. 04. 11.	Zárolta az Adatvédelmi Hatóság a Kiss-ítéletet.	x		x			x
2016. 04. 11.	Szepesi Nikolett megszólalása.			x	x		x
2016. 04. 13.	Doppingvadás Kiss László ellen ('88-ból).			x	x		x
2016. 04. 13.	Friderikusz műsora a Kiss-ügyről az ATV-ben.			x	x		x
2016. 04. 14.	Deutsch Tamás megszólalása.		x	x			x
2016. 04. 15.	Kiss Lászlóék 55 éve két nemi erőszak ügy miatt álltak bíróság előtt.	x		x			x
2016. 04. 27.	Kiss László mellett gyűjtene aláírásokat Százhalombattán.			x	x		x
2016. 05. 06.	Mégis él és nyilatkozik az RTL-nek a Kiss László-ügy áldozata.			x	x	x	x
2016. 05. 07.	Az áldozat (Takács Zsuzsanna) megszólalása.	x		x	x		x
2016. 05. 07.	Kiss László áldozata nem bocsátott meg az edzőnek.		x	x	x		
2016. 05. 08.	A Blikk sportrovatának vezetője bocsánatot kér Takács Zsuzsannától.	x		x	x		x

17 A táblázat csak azokat a híreket tartalmazza, amelyekről a vizsgált hat médium közül legalább három beszámolt. Ennek megfelelően az utolsó összegző sor is csak a vezető hírekre, és nem az adott médiumban a Kiss László-ügyben megjelent összes cikke vonatkozik.

Dátum	Hír	origo	index	24.hu	blikk	nlc	hvg
2016. 05. 08.	Megszólalt a Kiss Lászlókat kihallgató rendőrtiszt.	x	x	x	x	x	x
2016. 05. 08.	Aczél Endre még mindig Kiss áldozatát hibáztatja a facebookon.	x	x	x	x		x
2016. 05. 09.	Meghekkelték Aczél Endre facebook oldalát.		x	x	x		x
2016. 05. 09.	Megkönnyebbült Kiss Lászlóék áldozata, miután beszélt.			x	x		x
2016. 05. 09.	A MÚSZ közleménye		x	x			x
2016. 05. 09.	Százhalombatta is kihátrál Kiss László mögül.	x	x	x			x
2016. 05. 10.	Újabb nemi erőszak kísérletre derült fény, amit Kiss vízilabdázókkal követett el.	x	x	x	x	x	x
2016. 05. 10.	Felesége szerint a világ legjobb férje Lantos László, Kiss egyik tettestársa.			x	x		x
2016. 05. 11.	Rendőrral fenyegették a megerőszkolt nő nevelőapját Kiss Lászlóék.	x	x	x	x		
2016. 05. 11.	Kiss László bocsánatot kért áldozatától.	x	x	x	x	x	x
2016. 05. 11.	Leverték Kiss László nevét a százhalombattai uszodáról.	x	x	x	x		x
2016. 05. 12.	Takáts Zsuzsanna barátnője volt Kissék eredeti célpontja.	x		x	x	x	
2016. 05. 13.	Kiss László tettestársa, Lantos bocsánatkérés helyett feljelentést tesz.	x	x	x	x	x	x
2016. 05. 24.	Újabb uszodai (másik edző által elkövetett) nemi erőszakra számol be egy áldozat.				x	x	x
2016. 06. 06.	Megtalálták Kiss László erőszakoskodó vízilabdás társait.	x			x		x
2016. 06. 23.	Milliók bírságot kapott a Levéltár a Kiss-ítélet kiadása miatt.	x		x	x		
2016. 06. 24.	Megszólalt a TV2-n Kiss László újabb áldozata.	x	x	x	x	x	x
	Összesen	28	22	41	34	8	44

A vezető híreket vizsgálva szembeötlő, hogy a szűk értelemben vett Kiss-ügyön kívül több kisebb, másodlagos botrány is kíséri az ügyet (lásd 2. táblázat). Az ügy középpontjában Kiss László, az ő bűne és büntetése áll (erre később részletesen visszatérek), a másodlagos „szatellitügyek” – amelyek a Kiss-ügyet kísérték – pedig jellemzően egy ismert ember vitatható véleményéhez köthetőek:¹⁸

- **Aczél Endre:** az újságíró magát egykori bennfentesként pozicionálva posztolt a Facebookon. Az erőszakra azt állította, hogy nem történt meg, az áldozatról pedig azt, hogy „szeretett kefélni”. Aczél mindkét munkáltatója (a Népszabadság és a Klubrádió) elhatárolódott tőle, és megszakította a munkaviszonyát. Aczél végül elismerte, hogy „mellélött” (DA 2016).
- **Gyárfás Tamás:** a MÚSZ elnökének ATV-s interjúja – amelyben azt mondta, tudta, hogy volt valami „nőgyű”, illetve hogy azt beszélték, az áldozat befolyá-

¹⁸ A lentiek mellett szatellitügynek tekinthető az „adatvédelmi ügy” is: a Kiss-üggyel párhuzamosan ugyanis annak boncolgatása is zajlott, hogy jogos volt-e az Országos Levéltárnak kiadni a Kiss-ügy iratait, vagyis hogy az ügy nyilvánosságra hozatala igazolható-e jogi vagy más szempontból. Az Országos Levéltárat végül milliók nagyságrendben megbírságotlák, amely lépést mind a média, mind az Országos Levéltár igazgatója hevesen kritizálta.

sos ember lánya volt, és erőszak nem is történt (HVG 2016c) – szintén önálló botránnyá vált, amelyet felerősített a MÚSZ vezetőségének kiállása Kiss László mellett. Az egyik cég erre hivatkozva azonnal felmondta a szponzorációs szerződést a szövetséggel, a MÚSZ kiállításától néhány sportoló és sportvezető elhatárolódott. Gyárfás végül bocsánatot kért a közvéleménytől (HVG 2016f), illetve személyesen az áldozattól is.

- **Csapó Gábor:** a jogász végzettségű olimpikon a Sport1 tv egyik műsorában egy pohárral szemléltette, hogy bárki könnyedén meg tudja akadályozni az erőszakot, ha akarja. Csapótól elhatárolódott a csatorna, ő pedig bocsánatot kért (24.hu 2016a).
- **Friderikusz Sándor:** a műsorvezető saját műsorában fejtette ki a Kiss-üggyel kapcsolatos véleményét, elítélve a médiabíráskodást és „ifjúkori botlásnak” nevezve az erőszakot (Friderikusz 2016). Friderikusz Sándor véleményétől a csatorna vezetősége elhatárolódott, bocsánatkérésre nem került sor (24.hu 2016c).

Ahogy a 2. táblázatból látható, a média az ismert emberek (a fentiek mellett Lázár János, Hargitay András, Szepesi Nikolett, Deutsch Tamás) megszólalásait az ügyben eseményként, hírként kezeli, ha pedig azok nem felelnek meg az erkölcsi mércének – vagyis nem ítélik el Kiss Lászlót, megkérdőjelezik vagy bagatellizálják az erőszakot, mentegetik az elkövetőt, vagy az áldozatot hibáztatják – önálló botránnyként kezeli azokat.¹⁹ Ha a hírcikkeknek nézzük, akkor tehát több, egyéni szintű médiabíráskodást látunk, ahol a vádlott Kiss László, illetve az őt védő hírességek. Az egyéb besorolású, illetve a véleménycikkek elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy a médiabíráskodás elrugaszkodik az egyéni szintről, és intézményi, sőt társadalmi szintre is kiterjed. A véleménycikkek elemzésének eredményét mutatja az 1. ábra, amelyben a diskurzus négy szintje különíthető el, amelyek egyben a felelősségtulajdonítás különböző színterei: (A) egyéni szint, (B) intézményi szint és (C) társadalmi szint. A (D) média feletti bíráskodás (*media on trial*) jelen van ugyan, de elszigetelt és marginális maradt a vizsgált korpuszon belül. A következőkben ezekről lesz szó részletesen.

¹⁹ Ezért nem lett botránny és satellitügy Deutsch Tamás megszólalásából (aki úgy ítélte el az erőszakot, hogy nem ellenpontozta sem nemzeti, sem sportsikerekkel), míg Aczél, Gyárfás és Friderikusz megszólalásából például igen.

azonban morális igazságot követel, arra hivatkozva, hogy egy ilyen bűn erkölcsileg elvülhetetlen: „*van, amire nincs bocsánat, és a nemi erőszak vitán felül ilyen*” (Puskás 2016).

A másik fő kérdés a „*nemrégiben még mindenki által elismert, komoly népszerűségnek örvendő szakember*” megítélése a *napvilágra került* „*iszonyú mennyiségű szenny*” fényében (Csapos 2016c). Ezt a dilemmát fogalmazza meg a vele készült interjúban Gyárfás Tamás is, amelyre a médiabíráskodás válasza egyértelmű:

„*Ugyanakkor van a mérleg másik serpenyője: hogy ez az ember csodát művelt, nemzetközi tekintélyt vívott ki edzőként, pedagógusként. Az 55 évvel ezelőtti szörnyű tette az egész életét beárnyékolhatja-e?« – teszi fel a szónoki kérdést Gyárfás. Elnök úr, ha megengedi, válaszolnék a kérdésre: igen, beárnyékolhatja, sőt árnyékolja is be, ha kérhetem!*” (Andersen 2016)

„*Számomra [...] fontos, hogy az akár legkiemelkedőbb teljesítmény is olyan valakinek a nevéhez kötődjön, akire felnézhetek, akit emberként is becsülni tudok. Kiss László nem ilyen. Pontosabban: már nem ilyen. Mert bár az eredményei előtt meghajlok, az iránta érzett egykori tiszteletnek nyoma sincs bennem.*” (Csapos 2016c)

Kiss László a szakmai teljesítményétől függetlenül érdemtelenné vált a „köztiszteletre”, vagyis minden címére, kitüntetésére és viselt méltóságára, de leginkább arra, hogy gyerekekkel dolgozzon. A média ezen a szinten Kiss László lemondását és bocsánatkérését, valamint teljes visszavonulását sürgeti, a véleménycikkek eleinte a lemondásra fókuszálnak (Tóth-Szenesi 2016), később pedig a bocsánatkérés kritizálják annak feltételezett őszintétlensége és színpadiassága miatt (Balavány 2016; Jászberényi 2016; Puskás 2016). A média az erkölcs nevében lép fel, a „nép hangjaként”, amit a blikk.hu és az Origo saját közvéleménykutatásokkal igyekszik legitimálni (Blikk 2016a–b; Origo 2016a). A véleménycikkek olyan korábbi ügyeket vonultatnak fel (lásd 1. ábra), ahol egy híres, szakmájában sikeres embernek derült ki sötét folt a múltjából (pl. Schmitt Pál, Páger Antal, Bill Cosby), vagy tiszteletre méltó (Margit-szigeti mutogató orvos), esetleg nagy hatalmú ember által elkövetett bűncselekménynek lett vagy éppen nem lett megnyugtató következménye (lásd Biszku-ügy, vak komondoros ügy).

A médiabíráskodás speciális vonása, a „bűnösség véelme” a Kiss-ügyben nem értelmezhető, hiszen egy bírósági ítélet és egy letöltött börtönbüntetés után az ügy elvileg egyértelmű. A véleménycikkek Kiss László bűnösségét ennek megfelelően tényként kezelik. Kiss tagadása és a mellette állók nyilatkozatai azonban megkérdőjelezzik, „kinyitják” az 55 évvel ezelőtti történetet is, így a médiabíráskodásnak mindenekelőtt azt kell bizonyítania, hogy Kiss László valóban bűnös volt. Ez a törekvés a hírcikkek és egyéb cikkek tartalmában érhető tetten, amelyek tanúkat és szakértőket vonultatnak fel a „konceptios per” narratíva valószínűtlen voltát bizonyítandó. Ilyen például a periratokból való szemezgetés (pl. 24.hu 2016b), a Kisséket annak idején kihallgató

rendőrtiszt megszólalása (Nlc 2016b), a büntetőjogász szakértővel készített interjú, amelyből kiderül, hogy a 60-as években már nem voltak jellemzőek a koncepciók perek (HVG 2016d), továbbá több hasonló, Kiss Lászlóhoz köthető eset napvilágra kerülése (Index 2016b; Origo 2016c). A döntő fordulat azonban az elsődleges áldozat jelentkezéséhez köthető, aki mintegy koronatanúként funkcionál az ügyben. A vele készített interjú után Kiss bűnösségét szinte senki sem vitatja tovább (Virágh 2020).

A „bűnösség vélelme” ebben az ügyben tehát még a bírósági ítélet ellenére is csak formálisan kiindulási alap. A médiabíráskodásnak Kiss László megbuktatásához (vagyis a média által szorgalmazott lemondáshoz és bocsánatkéréshez) mindenekelőtt azt kell bizonyítania, hogy Kiss valóban elkövette az erőszakot (sőt valószínűsítően akár többet is). Kiss László az ügy végére nemcsak a szövetségi kapitányi és az alpolgármesteri posztról mond le, hanem – miután kamerák előtt bocsánatot kér az áldozattól, és beismeri tettét – a díszpolgári címről is. A százhalombattai városvezetés végül dönt a Kiss László Sportuszoda átnevezéséről, amelynek eredményeképpen még aznap leverik a nevét az épületről. A név leverésének szinte rituális jellege Kiss László egyértelmű bukásának szimbóluma: nem véletlen, hogy a betűk eltávolításáról készült képek és videók bejárják az online sajtót (Blikk 2016c; Index 2016a; Origo 2016d). Ahogy Greer és McLaghlin (2012) is rámutat, a médiabíráskodásnak ebben az esetben is csak a bocsánatkérés és a beismerés vet véget, az viszont (a lemondásokkal egyetemben) valóban véget vet neki. Június végén hiába kerül elő újabb áldozat, akit állítása szerint Kiss a börtönből való szabadulása *után* próbált megerőszakolni (Nlc 2016a), mindez kevés ahhoz, hogy az ügyet kimozdítsa a nyugvóponttól. Sem újabb bocsánatkérésre, sem újabb véleménynyilvánításra nem kerül sor.

B: Intézményi szint: „az egész közeg fertőzött”

A médiabíráskodás intézményi szintre való kiterjesztése elsősorban a MÚSZ Kiss melletti kiállításának köszönhető, amelyet később követ a Halhatatlanok Klubjának hasonló nyilatkozata és több olyan megszólalás, amely úszóköri körökben köztudott tényként hivatkozik az ítéletre. Ahogy az 1. ábrán látszik, az intézményi szint elsősorban Gyárfás Tamás személyén keresztül épül fel, hiszen a szervezet elnökeként ő az, aki a MÚSZ nevében nyilatkozik. Az úszósport több hasonló, Kiss Lászlót és más úszókat, vízilabdázókat, valamint edzőket érintő ügy (Index 2016b, Origo 2016c, HVG 2016e) napvilágra kerülése, illetve a Kiss László melletti szinte egységes kiállítás révén kerül a média keresztútjába.

Az intézményi szint elsődleges bűne az eltussolás és az elhallgatás: Kiss visszamehetett az uszodába, nemcsak versenyezni, hanem edzősködni is engedték. Az áldozatok köre itt a Kiss által valaha tanított, veszélynek kitett gyerekek körére tágul.

„Komolyan összefonódik az egyén felelőssége, és azoknak a döntéshozóknak a felelőssége, akik évtizedekkel korábban meghozták azt a döntést, hogy Kiss László mindenféle

korlátozás nélkül dolgozhat gyerekekkel. Egy ilyen bűncselekményt elhallgatni az egyén felelőssége. Azonban lehetőséget biztosítani valakinek, hogy ilyen munkát ellásson, azok felelőssége, akik erről döntenek.” (Gyurkó 2016)

A MÚSZ kiállása és Kiss múltjának közismert voltára való hivatkozás ugyanakkor a jelenbe emeli át a problémát: nem csak ötven éve, most sem lát kivetnivalót a MÚSZ és az úszóvilág több prominens tagja sem abban, hogy olyan ember volt edző és lett szövetségi kapitány, aki egy ilyen súlyú bűnért ült börtönben.

„A «de hát erről mindenki tudott az uszodában» kezdetű értetlenkedések nem enyhítik, hanem súlyosbítják a helyzetet, azt sejtetik (amire persze más jelekből is következtethetünk), hogy az egész közeg fertőzött.” (Hont 2016)

„Nagyon jól látható ugyanis, hogy azok, akiknek nem csupán módjában állna, de kötelessége is lenne kivizsgálni a távolabbi és közelebbi múlt szennyes ügyeit, nemhogy nem partnerek egy tabula rasához, de az égvilágon mindent elkövetnek azért, hogy a töméntelen piszkot a szőnyeg alá söpörjék, a történeteket tisztázni vágyókat pedig a lehető leggyorsabban elhallgattassák. Így volt ez Szepesi Nikolett [...] esetében [...]. És persze, ott van Kiss László és társainak a feledés homályából váratlanul felbukkant históriája, ami minden másnál jobban mutatta és mutatja, miként is viszonyulnak a bűnhöz az úszósport régebbi és mostani jeles alakjai, prominensei.” (Csapos 2016b)

Az érvelést erősíti a korábbi ügyekre való hivatkozás (a Szepesi-ügy mellett a Kiss Miklós-ügy is, lásd 1. ábra), amelyek szintén az úszósportban történtek, ráadásul az érintett áldozatok kiskorúak voltak. Azzal, hogy a médiabíráskodás összekapcsolja a Kiss-ügyet korábbi uszodai molesztálási ügyekkel, azt támasztja alá, hogy nem eseti, hanem rendszerszintű, intézményi problémáról van szó, ami egyúttal a médiabíráskodás mint szimbolikus erőszak legitimációjaként is szolgál.

„Mi úgy látjuk, hogy a történet megismerhetőségében megjelenik a közérdek – az, hogy az uszoda világából szigetszerűen előbukkanó erőszakos cselekmények, abúzusok (a Kiss-ügytől Kicsi bácsiig) milyen közeget rajzolnak ki, és abban a minták mennyire éltek tovább.”²² (HVG 2016a)

Tovább tágítja az ügyet a doppingolás, a testi fenytetés, a verbális megalázás tematizálása, ami még inkább kiterjeszti mind a bűn (a nemi erőszaktól a testi integritás bármilyen megsértéséig), mind az elkövetők (az úszósporttól a versenysportig), mind az áldozatok körét (minden edzésre járó gyerek). Több „egyéb” besorolású cikk oknyomozó jelleggel foglalkozik a témával (HVG 2016b; Origo 2016b). A média-

22 „Kicsi bácsi” a Szepesi-ügy vádlottja: volt uszodai masszőr, aki Szepesi Nikolett elmondása szerint molesztálta őt.

bíráskodás az UNICEF vonatkozó jelentésének citálásán kívül sportpszichológus és pszichiáter szakértők, sportolók és szülők megszólaltatásával emeli a témát az verseny sportban intézményesült és normalizált, végső soron pedig olimpiai érmekkel igazolt rendszerszintű erőszak problémájának szintjére.

C: Társadalmi szint: „*ahol élünk, az a sötét középkor*”

A médiabíráskodás társadalmi szintre való kiterjesztése elsősorban a véleménycikkeken belül, egyes hírességek önálló botránnyá váló megszólalásai, illetve ezek összekapcsolása révén valósul meg (lásd 1. ábra). A két kulcsfigura Aczél Endre és Gyárfás Tamás, akik mellé felsorakozik Csapó Gábor és Friderikusz Sándor is.²³ Az ezekből a megszólalásokból kirajzolódó mintázat az *áldozathibáztatás*, amely a diszkurzus társadalmi szintjének kulcsproblémájaként értelmeződik.

Az említett megszólalók kiindulópontként, példaként szolgálnak a médiabíráskodás számára ahhoz, hogy az ügyet társadalmi szintre emelje. Aczél és Gyárfás szavai nem egyszerűen az ő személyüket állítják a vádlottak padjára: a véleménycikkeket író újságírók rajtuk keresztül világitanak rá a magyar társadalomban uralkodó áldozathibáztató attitűdökre. Az áldozathibáztatás pedig ismét nem önmagában álló probléma: „egyéb” besorolású cikkekben elsősorban nőjogi szervezeteknél dolgozó (pszichológus és jogász) szakértők segítségével az áldozathibáztatást a patriarchális viszonyok kontextusába ágyazva mutatják be (pl. Serdült 2016). Hasonlóképpen a korábbi ügyekre való utalás is igen széles spektrumot ölel fel: a legsúlyosabb, gyilkossággal végződő esetek (Bándy Kata-ügy, népligeti gyilkosság), illetve a nemierőszak-ügyek (kelenföldi erőszak, gólyatábori erőszak, Zsanett-ügy), továbbá az intézményi áldozathibáztatást bizonyító rendőrségi oktatóvideó ügye mellett megjelennek a hétköznapi szexizmus jóval enyhébb, médiába került korábbi példái is (pl. Ákos női princípiumos ügye vagy a Fradi, illetve a Budapesti Jogászbál szexista reklámja).

Ezen a szinten a médiabíráskodás tehát a nemi egyenlőtlenség problémáját is felveti. Azáltal, hogy a nemi erőszakot összeköti a hétköznapi szexizmussal, illetve az áldozathibáztatást általános társadalmi problémaként definiálja, a szimbolikus határok tisztázására tesz kísérletet. Fontos megjegyezni azonban, hogy a médiabíráskodás itt nem valamiféle korábbi társadalmi konszenzuson alapuló norma betartásán öröködik, hanem Magyarország félperiférikus helyzetéből adódóan a „fejlődési idealizmus” (*developmental idealism*) ideológiája szerint (Thornton et al. 2015) a normák megváltoztatásán ügködik, illeszkedve a progresszió vs. elmaradottság narratív keretébe.

Az eszmény a „polgári, civilizált nemzet”, amely „felelősséget vállal a polgáraiért” (Ceglédi 2016), ennek ellenpólusa pedig a felvilágosulatlan és áldozathibáztató „sötétség tábora” (Haszon 2016a). Aczél például „rezervátumba szorult őskövület”,

23 Továbbá Kósa Lajos és Lázár János fideszes politikus valamivel kevesebb említéssel.

megszólalása „archaikus, macsó sutyerákság” (Hont 2016), illetve „barlangrajz egyszerűségű érvelés – amely [...] a barlangrajzok korának szellemi szintjét tükrözi” (Andersen 2016). Az áldozathibáztatás árnyéka az egész magyar társadalomra rávetül, a Kiss László-ügy ezen újságírók szerint arra mutat rá, hogy „Magyarországon bizonyos tekintetben még mindig 1961-et írunk” (Andersen 2016), illetve hogy „ahol élünk, az a sötét középkor” (Puskás 2016), a „magyar ugar” (Andersen 2016). A magyarországi médiabíráskodás így az angolszász példáktól eltérően – legalábbis ebben az ügyben – nem a normálisból való kikökenést, hanem a fejlődés elmaradását problematizálja, a megragadást dramatizálva és a felzárkózás elmaradását kérve számon. A lemaradás Nyugat-Európa-hoz képest értendő, az érvelés így illeszkedik a „Kelet-Nyugat lejtő” normatív diszkurzív rendjébe (Meleg 2016).

„A szakember szerint egy olyan macsó és szexista országban, mint Magyarország, különösen erős ez a gondolkodásmód. Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban például már reflexszerűen leállítják az áldozatok hibáztatását, nálunk viszont még mindig úgy gondolják, könnyebb a nemi erőszak áldozatait megtanítani a „helyes viselkedésre”, ahelyett, hogy a fiúkat tanítanák meg arra, hogy nem szabad senkit megerőszakolni.” (Serdült 2016)

„Szégyellem magam, amiért 2016-ban Európa közepén nagyon sokak fejében még mindig az az első gondolat, hogy az erőszak áldozata bármiben is hibás lehet.” (Németh 2016)

A nyugati modell emberi jogi ideáljához mérve (jelen esetben a nemi egyenlőség tekintetében) Magyarország lemaradása egyértelműnek látszik, amelyre a média domináns reakciója²⁴ a saját társadalom orientalizálása.²⁵ Az ellentét 1961 (illetve még drámaiban a „középkor”) és 2016, illetve Kelet és Nyugat között feszül: a térben és időben elfoglalt szimbolikus hely, „ahol vagyunk” vs. „ahol lennünk kellene”. A véleménycikkek e szerzői a Kelet–Nyugat lejtőn lefelé tekintve szemlélik a társadalmat, amelynek részei, egyszerűen szégyenkezve miatta, és elhatárolva magukat tőle.

D: Média feletti bíráskodás: „jönnek a patkányok, és nekiesnek a torkának”

A média feletti bíráskodás a vizsgált korpuszon belül marginálisan ugyan, de jelen van. Egységesnek azonban csak abból a szempontból mondható, hogy a nyilvános leleplezéssel és megszégyenítéssel járó szimbolikus erőszakot jogtalanak és/vagy erkölcsetlennek tartja, így eltéli, aminek köszönhetően a média feletti bíráskodás diskurzusá-

²⁴ Ez a következtetés csak a vizsgált szövegtörzseten belül érvényes, vagyis az online sajtó hat legolvasottabb lapjában megjelent újságírói reakciók alapján állítható.

²⁵ A normatív modell és a saját társadalom illeszkedési problémájára válasz lehetne még az orientalizáció mellett a regresszió (a normatív modell elvetése) vagy a duplikáció is (Éber 2011).

ban a média (bizonyos része) elkövetőként, Kiss László pedig áldozatként szerepel.²⁶ A médiabíráskodásban részt vevő újságírókat „kopónak” (Stefka 2016), „patkánynak” (Bayer 2016) vagy „hiénának”, „csaholó hordának” (Friderikusz 2016) bélyegzi, magát a médiabíráskodást pedig „gusztustalan és megbocsáthatatlan” (Stefka 2016) eljárásnak tartja. Különbség látható ugyanakkor abban, hogy minek tulajdonítja az okokat. Bayer és Stefka számára a médiabíráskodás valódi tétje a „*nagy nemzetközi, világversenyeket rendező magyar úszósport*” (Stefka 2016) és Magyarország lejáratása:

„Mennyi örömet kaptunk mi, magyarok Kiss Lászlótól? Rengeteget. Mert minden egyes magyar himnuszban, amit a tanítványai tiszteletére eljátszottak, ő is benne volt. [...] Kiss László nekünk szerzett örömet, dicsőséget, nekünk szerzett torokszorító percekét, és most, feltehetőleg utolsó olimpiája előtt néhány hónappal jönnek a patkányok, és nekiesnek a torkáznak. [...] Jönnek a patkányok, akik azt is szeretnék elérni, hogy a magyar úszósport leszerpeljen ezen az olimpián.” (Bayer 2016)

Az olimpiák az országok nemzetközi státuszát hivatottak emelni, a sport hősei – mint Kiss László – egyben nemzeti hősök (Graydon 1983). Magyarországon (a többi posztszocialista országhoz hasonlóan) a sportnak kiemelt szerepe van a nemzeti identitás diskurzusában. A sportban elért nemzetközi sikerek egyfajta kompenzációként is működnek a kicsi és a globális gazdasági rendben a félperifériára, perifériára szoruló országok számára (Kalmár 2017). A Kiss László feletti médiabíráskodás így a nemzet elleni politikai támadásként értelmeződik ezekben a diskurzusokban. Fiala és Friderikusz szemében ezzel szemben a médiabíráskodás a bulvármédia túlkapása, amely Friderikusz (2016) szerint a „bosszúszomjas, azonnal ítélkező magyar népi lelkület” miatt (is) szabadul el menthetetlenül:

„A magyar nyilvánosság még ezekben az állandó erkölcsi kivégzésekhez szoktatott országban is példátlan hőstettet hajtott végre a múlt héten. Nem egészen 3 nap alatt megsemmisített egy embert. [...] És úgy tűnik ebben végre egymásra talált a bosszúszomjas, azonnal ítélkező magyar népi lelkület, és az a sajtó, illetve annak nagy része, amely egyébként a maga erkölcsi nihilizmusával prédikál nap mint nap erkölcsöt. Természetesen Kiss László ügyéről van szó, amelynek nem lett volna szabad üggyé válnia sehol a világon. De Magyarországon azzá tették holmi sajtóhiénának [...] akik boldogan csaptak le egy végre szaftos ügyre.” (Friderikusz 2016)

Vagyis míg Bayer és Stefka esetében a „nemzeti” oldal pozitív előjellel, a „balliberális média” által támadott áldozatként, addig Friderikusznál negatív előjellel, Kiss Lászlóval szembeállítva, (társ)elkövetőként szerepel. Bár Friderikusz megszólalásában a nyugati országokhoz való viszonyítás explicit módon nem jelenik meg, a saját társadalom

26 Fiala János (2016) cikke kivétel, ő úgy kritizálja a „profi és érzéketlen” médiát, hogy közben nem látatja Kiss Lászlót áldozatnak.

orientalizálása ugyanúgy tetten érhető, mint az áldozathibáztatást problematizáló újságírók esetében. A magyar társadalom bűne ezúttal nem az, hogy „macsó és szexista” (Serdült 2016), hanem az, hogy „bosszúszomjas” és „ítélkező”. Az eredmény ugyanakkor ugyanaz az elhatárolódás és szégyenkezés: „Szégyellem magam, hogy ilyen környezetben, ilyen közegben élek, ahol ilyenek előfordulhatnak” (Friderikusz 2016).

Konklúzió

Bár média feletti bíraskodásra találunk példát a Kiss László-ügyben, de az a vizsgált szövegtörzshöz belül marginális és elszigetelt marad. A médiabíraskodás ugyanakkor domináns mintázatnak tűnik, amely nemcsak egyéni, hanem intézményi és társadalmi szintre is kiterjed. Az ügy kiterjesztése a médiabíraskodással járó szimbolikus erőszakot is igazolja egyrészt azáltal, hogy korábbi ügyek összekapcsolásával rendszerszintű problémákra mutat rá, másrészt a gyerekeket mint indirekt – egyben christie-i értelemben vett „ideális”, tehát nagy legitimáló erővel bíró – áldozatokat jeleníti meg.

A médiabíraskodás felerősödésében és kiterjedésében döntő szerepet játszott, hogy (1) Kiss kezdetben tagadta, hogy a bűncselekményt valaha is elkövette volna, továbbá hogy (2) a Magyar Úszó Szövetség kiállt mellette, és több vezetőségi tag szerint köztudott volt a múltja, valamint (3) több ismert ember megszólalását a média hírként, sőt önálló botrányként kezelte, amelyek egyfajta „szatellitügyként” kapcsolódtak a Kiss László-ügyhöz. Szintén segítette az intézményi és a társadalmi szintre való kiterjesztést, hogy volt mire építeni: a korábbi médiába került ügyekre való hivatkozás, az azokkal való összekapcsolás is segített legitimálni a „rendszer-szintű probléma” narratíváját mind intézményi, mind társadalmi szinten.

Ahogy Greer és McLaughlin modelljében, a bocsánatkérésnek itt is kiemelt szerepe volt: az ügy végére nem csak Kiss kért bocsánatot az áldozattól, és ismerte el tetteit, a szatellitügyek közül több hasonlóképpen zárult. A beismerés, a bocsánatkérés és a nyilvános megszégyenítés médiabíraskodásban betöltött kulcsszerepét mutatja az is, hogy Kiss bocsánatkérése és „trónfosztása” után már hiába került elő újabb áldozat, az ügyet nem billentette vissza a nyugvópontjára.

A médiabíraskodás elméleti modelljéhez képest ugyanakkor két eltérést is találunk. Az egyik a „bűnösség vélelme”, amely ebben az ügyben még egy bírósági ítélet és letöltött börtönbüntetés ellenére sem volt teljes mértékben kiindulási alap. Ennek egyik oka a nemi erőszak ellentmondásos, egyenlőtlen társadalmi nemi viszonyokba ágyazott, nemierőszak-mítoszok által befolyásolt megítélése lehet,²⁷ a másik az a sajátos közép-kelet-európai történelmi örökség, amely megengedhetővé teszi, hogy egy 1961-ben született bírósági eljárásra a „konceptiós per” címkét ragasszák, és ezzel legitim módon megkérdőjelezzék azt. A másik eltérés szintén a közép-kelet-eu-

27 A nemierőszak-mítoszok Kiss László-ügyben játszott szerepéről egy korábbi tanulmányomban írtam részletesebben (Virágh 2019).

rópai félperifériás helyzetéhez köthető, miszerint a média itt kevésbé az erkölcs és a társadalmi normák őreként, mint inkább – a nemi erőszak intézményi és társadalmi beágyazottságára nagyon is reflektálva – a progresszió képviselőjeként, a normák megváltoztatásáért, „nyugatosításáért” és „korszerűsítéséért” lép fel, szintén morális alapon, a „Kelet-Nyugat lejtő” diszkurzív rendjébe illeszkedve.

Abstract: This paper examines the Kiss László case (2016) as 'trial by media' based on the articles published in the most popular online magazines and newspapers with a special focus on op-eds. According to Greer and McLaughlin (2011, 2012) 'trial by media' is a moral-based form of populist justice driven by the news media. The paper explores to what extent is trial by media as a phenomenon born to describe the operation of the British press applicable to the Hungarian Kiss László case, on the other hand the judgement of sexual violence as an important dimension is also considered – as this case is about a gang-rape committed and convicted 55 years ago. The paper shows how the case built up and spread from individual to institutional and social levels, how these discursive levels are structured and how trial by media works on each of them.

Keywords: trial by media, media on trial, Kiss László case, rape, symbolic violence.

Irodalom

- Amnesty International (2012): *Magyarország: meg nem hallott segélykiáltások: a nők nem kapnak megfelelő védelmet a családon belüli szexuális erőszak ellen*. Budapest: Amnesty International Magyarország.
- Boltanski, L. (1987): *Leleplezés és igazságérzet. Avagy hogyan lehet úgy tiltakozni, hogy közben normálisak maradjunk?* Szociológiai füzetek 43. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.
- Burt, M. R. (1980): Cultural myths and supports for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(2): 217–230. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.38.2.217>
- Chesterman, M. (1997): OJ and the Dingo: How Media Publicity Relating to Criminal Cases Tried by Jury is Dealt With in Australia and Amerika. *The American Journal of Comparative Law*, 45(1): 109–147. <https://doi.org/10.2307/840961>
- Christie, N. (1986): The Ideal Victim. In Fattah E. (ed.): *From Crime Policy to Victim Policy*. London: Palgrave Macmillan, 17–30. https://doi.org/10.1007/978-1-349-08305-3_2
- Cook, B. – David, F. – Grant, A. (2001): *Sexual Violence in Australia*. Research and Public Policy Series No. 36. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Császi L. (2005): A Mónika-show kulturális szociológiája. *Médiakutató*, ősz. 21-36.
- Császi L. (2010): Műfaj- és narratívaelemzés a médiakutatásban. *Médiakutató*, tavasz. 69-81.
- Digitális Közönségmérési Tanács (2016): Beköszöntött a tavasz az áprilisi toplistákba. 2016. 05. 20. dkt.hu (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- DuMont, J. – Miller, K.-L. – Myhr, T. L. (2003): The Role of „Real Rape” and „Real Victim” Stereotypes in the Police Reporting Practices of Sexual Assaulted Women. *Violence against Women*, 9(4): 466–486. <https://doi.org/10.1177/1077801202250960>

- Éber M. Á. (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 4–22.
- Eurobarometer (2016): *Special Eurobarometer 449 Report. Gendered-based Violence*. Nov 2016. <https://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2115> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.) <https://doi.org/10.2838/012701>
- FRA (European Union Agency for Fundamental Rights) (2015): Violence against women: an EU-wide survey. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.) <https://doi.org/10.2811/981927>
- Géring Zs. (2015): *A vállalati társadalmi felelősségvállalás online vállalati diskurzusa. Avagy mit és hogyan kommunikálnak a hazai közép- és nagyvállalatok honlapjaikon a társadalmi szerepükről és felelősségükről*. Doktori (PhD-) értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. <https://doi.org/10.14267/phd.2015061>
- Gies, L. – Bortoluzzi, M. (2016): *Transmedia Crime Stories. The Trial of Amanda Knox and Raffaele Sollecito in the Globalised Media Sphere*. Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59004-6>
- Gilmour, F. (2013): The Girl in the Cellar: Media Representations of Natascha Kampusch. *Current Issues in Criminal Justice*, 25(2): 645–666. <https://doi.org/10.1080/10345329.2013.12035988>
- Graydon, J. (1983): „But It’s More Than a Game. It’s an Institution”. *Feminist Perspectives on Sport*. *Feminist Review*, 1983(13): 5–16. <https://doi.org/10.1057/fr.1983.3>
- Greer, C. (2017): News Media, Victims and Crime. In Davies, P. – Francis, C. – Greer, C. (eds.): *Victims, Crime and Society*. 2nd ed. London: SAGE, 48–65. <https://doi.org/10.4135/9781446212202.n2>
- Greer, C. – McLaughlin, E. (2011): ‘Trial by media’: Policing, the 24–7 news mediasphere and the ‘politics of outrage’. *Theoretical Criminology*, 15(1): 23–46. <https://doi.org/10.1177/1362480610387461>
- Greer, C. – McLaughlin, E. (2012): Mediajustice: Madeleine McCann, intermediatization and ‘trial by media’ in the British press. *Theoretical Criminology*, 16(4): 395–416. <https://doi.org/10.1177/1362480612454559>
- Greer, C. – McLaughlin, E. (2013): The Sir Jimmy Savile Scandal: Child Sexual Abuse and Institutional Denial at the BBC. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 9(3): 243–263. <https://doi.org/10.1177/1741659013513782>
- Harcup, T. – O’Neill, D. (2017): What is News? *Journalism Studies*, 18(12): 1470–1488. <https://doi.org/10.1080/1461670x.2016.1150193>
- Jenei Á. (2005): Kereskedelmi televízió és demokrácia. *Médiakutató*, ősz. 7–19.
- Jewkes, Y. (2011): *Media and Crime*. 2nd ed. London: Sage Publications.
- Kalmár, Gy. (2017): Masculinity and the bodily inscriptions of cruelty in Szabolcs Hajdu’s *White Palms*. *Studies in Eastern European Cinema*, 8(1): 34–48. <https://doi.org/10.1080/2040350x.2017.1248599>

- Lonne, B. – Parton, N. (2014): Portrayals of child abuse scandals in the media in Australia and England: Impacts on practice, policy and systems. *Child Abuse & Neglect*, 38(5): 822–836. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2014.04.020>
- Melegh, A. (2016): *On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Ray, A. – Dutta, A. (2015): Media Glare or Media Trial Ethical Dilemma between two Estates of India Democracy. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 5(2): 92–106. <https://doi.org/10.29333/ojcm/2507>
- Sárközy T. (2017): Erkölcs és jog a média torz tükrében – Egy mesterséges sportbotrány margójára, avagy nagy ügy lett a Kiss-ügy. *Miskolci Jogi Szemle*, 12(2): 511–518.
- Smith, O. – Skinner, T. (2017): How rape myths are used and challenged in rape and sexual assault trials. *Social and Legal Studies*, 26(4): 441–466. <https://doi.org/10.1177/0964663916680130>
- Spronz J. (2009): A jog hálójában. In: Wirth J. (szerk.): *Rendszerbe zárva. Hogyan kezel az igazságügyi rendszer a nők és gyerekek elleni férfierőszak jelenségét ma Magyarországon? Tűzhely Füzetek*. Budapest: Patent–NANE.
- Temkin, J. – Gray, J. M. – Barrett, J. (2018): Different functions of rape myth use in court: findings from a trial observation study. *Feminist Criminology*, 13(2): 205–226. <https://doi.org/10.1177/1557085116661627>
- Temkin, J. – Krahe, B. (2008): *The Justice Gap in Sexual Assault Cases. Sexual Assault and the Justice Gap: A Question of Attitude*. Oxford: Hart Publications. <https://doi.org/10.5040/9781472564320.ch-001>
- Thornton, A. – Dorius, S. F. – Swindle, J. (2015): Developmental Idealism. The Cultural Foundations of World Development Programs. *Sociology of Development*, 1(2): 277–320. <https://doi.org/10.1525/sod.2015.1.2.277>
- Tuerkheimer, D. (2017): Incredible Women: Sexual Violence and the Credibility Discount. *University of Pennsylvania Law Review*, 166(1): 1–58. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2919865>
- Virág Gy. (2001): *A szexuális erőszak áldozatai*. Doktori (PhD-) értekezés. Miskolc: Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Bünyügyi Tudományok Intézete, Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék.
- Virágh E. (2019): Cinkosság és szolidaritás. Identitáskonstrukciók egy nemi erőszak-ügy kapcsán. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9(1): 112–131.
- Virágh E. A. (2020): A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukciója: Genderrel és osztállyal kapcsolatos önreprezentációk a nemi erőszak áldozatának narratívájában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 10(1): 114–137. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.114-137>

Wright, J. W. – Ross, S. D. (1997): Trial by media?: Media reliance, knowledge of crime and perception of criminal defendants. *Communication Law and Policy*, 2(4): 397–416. <https://doi.org/10.1080/10811689709368632>

Elemzett véleménycikkek

- Andersen, D. (2016): Hány aranyérem ér egy nemi erőszakot? *nlc*, 2016. április 8. <https://nlc.hu/ezvan/20160408/kiss-laszlo-nemi-eroszak-bantalmazas-aldozathibazatas-gyarfas-uszoszovetseg/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Balavány Gy. (2016): Bocs, puszi – és akkor ennyi? *hvg.hu*, 2016. május 13. https://hvg.hu/itthon/20160513_bocs_puszi_es_akkor_ennyibalavany_kiss_laszlo
- Bayer Zs. (2016): Gyalázat. *magyarhirlap.hu*, 2016. április 7. <https://www.magyarhirlap.hu/velemeney/Gyalazat> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Ceglédi Z. (2016): Ceglédi: Én kifejezetten veszélyeztetni szeretném az olimpiai szereplést. *hvg.hu*, 2016. május 12. https://hvg.hu/itthon/20160512_En_kifejezetten veszelyeztetni_szeretnem_olimpiai_szereplest_cegledi_kiss_laszlo (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Csapos L. (2016a): A macsó mentalitástól a nemi erőszakig. *blikk.hu*, 2016. május 5. <https://www.blikk.hu/aktualis/velemeney/a-macso-mentalitastol-a-nemi-eroszakig/fwe4c4g> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Csapos L. (2016b): Az uszodák mocskos vize. *blikk.hu*, 2016. május 14. <https://www.blikk.hu/aktualis/velemeney/az-uszodak-mocskos-vize/4bb0jbq> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Csapos L. (2016c): Összeomlóban Kiss László életműve. *blikk.hu*, 2016. május 10. <https://www.blikk.hu/aktualis/velemeney/osszeomloban-kiss-laszlo-letmuve/30n2ytz> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Fiala J. (2016): Fiala János: Picsába! *24.hu*, 2016. május 12. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/12/fiala-janos-picsaba/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Friderikusz S. (2016): Friderikusz. *ATV*, 2016. április 12. <https://www.youtube.com/watch?v=5ecCQFNEY3c&t=2331s> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Gerlőczy M. (2016): Gerlőczy: Tiszta vizet a pohárba! *24.hu*, 2016. május 9. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/09/gerloczy-tiszta-vizet-a-poharba/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Gyurkó Sz. (2016): „Okkal vagy ok nélkül”: Miért baj, hogy elhallgatták Kiss László szövetségi kapitány nemi erőszak ügyét? *WMN*, 2016. április 6. <https://wmn.hu/ugy/28108-okkal-vagy-ok-nelkul-miert-baj-hogy-elhallgattak-kiss-laszlo-szovetsegi-kapitany-nemi-eroszak-ugyet> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Haszon Zs. (2016a): Ha pucéran kifekszem a Deák térre, bárki megerőszkolhat? *24.hu*, 2016. május 11. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/11/ha-puceran-kifekszem-a-deak-terre-barki-megeroszkolhat/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

- Haszon Zs. (2016b): Kiss-ügy: Más áldozatoknak is erőt adhat Takáts Zsuzsanna. *24.hu*, 2016. május 10. <https://24.hu/belfold/2016/05/10/kiss-ugy-mas-aldozatoknak-is-erot-adhat-takats-zsuzsanna/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Hercsel A. (2016): A skarlát betű. *hvg.hu*, 2016. április 15. https://hvg.hu/velemeney/20160415_A_skarlat_betu (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Hont A. (2016): Hont: Az elkefélrt rendszerváltás. *hvg.hu*, 2016. április 11. https://hvg.hu/velemeney/20160411_hont_elkefelt_rendszervaltas_kiss_laszlo_uszoda_bantalmazas_szex (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016a): Kiss László-ügy: a partiba dobás a nemi erőszak minősített esete. *hvg.hu*, 2016. április 11. https://hvg.hu/itthon/20160411_kiss_laszlo_partibadobas_nemi_eroszak_vadirat_ammesztiarendelet (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016b): Sportolók, edzők, erőszak: A pofon egyszerű. *hvg.hu*, 2016. április 23. https://hvg.hu/itthon/201617__elsport__edzoi_eroszak__szuloi_felelosseg__a_pofon_egyszeru (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Jászberényi S. (2016): Tudod, hogy nincs bocsánat, Kiss László. *24.hu*, 2016. május 11. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/11/tudod-hogy-nincs-bocsanat/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Kálnoki-Kiss A. (2016): Okkal követelik Kiss László fejét, de azért gondolkozunk el kicsit. *24.hu*, 2016. április 8. <https://24.hu/belfold/2016/04/08/okkal-kovetelik-kiss-laszlo-fejet-de-azert-gondolkozunk-el-kicsit/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Lévai K. (2016): Macsó tévhit. *hvg.hu*, 2016. április 18. https://hvg.hu/élet/20160418_macso_tevhitek_nemi_eroszak_emancipacio_kissugy (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Medvegy G. (2016): Aczél Endre képtelen leállni az áldozathibáztatással a Kiss László-ügyben. *24.hu*, 2016. május 8. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/08/aczel-endre-keptelen-leallni-az-aldozathibaztatassal-a-kiss-laszlo-ugyben/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Németh A. (2016): Tisztelt Takáts Zsuzsanna! – Egy férfi sportújságíró nyílt levele Kiss Lászlóék áldozatához. *WMN*, 2016. május 8. <https://wmn.hu/ugy/31142-tisztelt-takats-zsuzsanna-egy-ferfi-sportujsgagiro-nyilt-levele-kiss-laszloek-aldozatahoz> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Panyi Sz. (2016): Tegyük fel az internetre a szexuális bűnözők adatait! *Index*, 2016. május 10. https://index.hu/velemeney/2016/05/10/tegyuk_fel_a_netre_a_szexualis_bunozok_adatait/ (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Puskás P. (2016): Tudod, hogy nincs bocsánat. *hvg.hu*, 2016. május 12. https://hvg.hu/itthon/20160512_Tudod_hogy_nincs_bocsanat (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Serdült V. (2016): Mit tehettem volna? Nagyon szerette a szexet. *Origo*, 2016. április 8. <https://www.origo.hu/itthon/20160408-aldozathibaztatás-nemi-eroszak-kiss-laszlo.html> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Stefka I. (2016): Gusztustalan. *azoreg.hu*, 2016. április 8. <https://azoreg.hu/gusztustalan/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

- Tóth-Szenesi A. (2016): Kiss László, mondjál le! *Index*, 2016. április 6. https://index.hu/velemeney/2016/04/06/kiss_laszlo_uszas_csoportos_nemi_eroszak/ (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Zsolt P. (2016): Zsolt Péter: a börtön nem ért el semmit Kiss Lászlónál. *24.hu*, 2016. május 16. <https://24.hu/poszt-itt/2016/05/16/zsolt-peter-a-borton-nem-ert-el-semmit-kiss-laszlonal/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

További hivatkozott sajtócikkek

- 24.hu (2016a): Csapó Gábor: Nálam jobb indulatú barom nincs a Földön. *24.hu*, 2016. április 13. <https://24.hu/sport/palyan-kivul/2016/04/13/csapo-gabor-nalam-jobb-indulatu-barom-nincs-a-foldon/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- 24.hu (2016b): Kiss Lászlóék le akarták fizetni az áldozatot. *24.hu*, 2016. április 8. <https://24.hu/sport/palyan-kivul/2016/04/08/kiss-laszloek-le-akartak-fizetni-az-aldozatot/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- 24.hu (2016c): Kiss László-ügy: kivágta a biztosítékot Friderikusz műsora. *24.hu*, 2016. április 13. <https://24.hu/belfold/2016/04/13/kiss-laszlo-ugy-kivagta-a-biztositekot-friderikusz-musora/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Blikk (2016a): Ön szerint mennie kéne Kiss Lászlónak? *blikk.hu*, 2016. április 7. <https://www.blikk.hu/sport/egyeni/on-szerint-mennie-kene-kiss-laszlonak/0msgd88> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Blikk (2016b): Elvenné a díszpolgári címet Kiss Lászlótól? *blikk.hu*, 2016. április 28. <https://www.blikk.hu/sport/egyeni/elvenne-a-diszpolgari-cimet-kiss-laszlotol/qjx6dne> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Blikk (2016c): Vége! Így verték le Kiss nevét a róla elnevezett uszodáról – fotók. *blikk.hu*, 2016. május 11. <https://www.blikk.hu/aktualis/belfold/igy-verték-le-kiss-nevet-a-rola-elnevezett-uszodarol-fotok/em7qpj5> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- DA (2016): Aczél: A Facebook-oldalamat meghekkelték. *Index*, 2016. május 9. https://index.hu/belfold/2016/05/09/mar_nincs_facebook-oldala_aczel_endrenek/ (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016c): Gyárfás korábban is tudott Kiss László ügyéről. *hvg.hu*, 2016. április 6. https://hvg.hu/itthon/20160406_Gyarfás_korábban_is_tudott_Kiss_Laszlo_ugyerol (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016d): Kiss László-ügy: a partiba dobás a nemi erőszak minősített esete. *hvg.hu*, 2016. április 11. https://hvg.hu/itthon/20160411_kiss_laszlo_partibadobas_nemi_eroszak_vadirat_amnesziarendelet (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016e): Újabb uszodai nemi erőszakról számolt be egy nő. *hvg.hu*, 2016. május 24. https://hvg.hu/itthon/20160524_Ujabb_uszodai_nemi_eroszakrol_szamol_t_be_egy_no (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- HVG (2016f): Gyárfás hazajött és elnézést kér. *hvg.hu*, 2016. április 10. https://hvg.hu/itthon/20160410_Gyarfás_hazajott_es_elnezest_ker (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

- Index (2016a): Így verték le Kiss László nevét az uszodáról. *Index*, 2016. május 11. https://index.hu/video/2016/05/11/kiss_laszlo_uszoda_nevtabla_leszedes/ (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Index (2016b): Korábban is erőszakoskodott Kiss László. *Index*, 2016. május 10. https://index.hu/belfold/2016/05/10/korabban_is_eroszakoskodott_kiss_laszlo/ (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Nlc (2016a): Kiss László bűnlajstroma tovább bővül. *nlc.hu*, 2016. június 23. <https://nlc.hu/ezvan/20160623/kiss-laszlo-nemi-eroszak-ujabb-aldozat/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Nlc (2016b): Kiss László-ügy: megszólalt a volt úszókapitányt kihallgató rendőr. *nlc.hu*, 2016. május 9. <https://nlc.hu/ezvan/20160509/kiss-laszlo-nemi-eroszak-tovabbi-fejlemenyek/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Origo (2016a): Az Origo olvasói Kiss és Gyárfás fejét követelik. *Origo*, 2016. május 9. <https://www.origo.hu/itthon/20160509-az-origo-olvasoi-kiss-es-gyarf-as-tavozas-at-kovetelik.html> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Origo (2016b): Csak az öt óra edzés és a félsz minden nap. *Origo*, 2016. április 10. <https://www.origo.hu/sport/egyen/20160408-kiss-noemi-volt-uszo-iro-a-kiss-laszlo-ugyrol-az-uszodak-vilagarol.html> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Origo (2016c): Kiss Lászlóék két nemi erőszak miatt álltak bíróság előtt. *Origo*, 2016. április 15. <https://www.origo.hu/itthon/20160415-kiss-laszloek-ke-t-nemi-eroszak-miatt-alltak-birosag-elott.html> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Origo (2016d): Levették Kiss László nevét az uszodáról. *Origo*, 2016. május 11. <https://www.origo.hu/itthon/20160511-kiss-laszlo-ugy-szazhalombatta-diszpolgarsag.html> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

Függelék

A véleménycikkekben említésre került korábbi ügyek rövid leírása

- Ákos női princípiumos ügye: 2015 decemberében került elő egy tv-interjú, amelyben Kovács Ákos énekes arról beszél, hogy a nőknek nem az a dolga, hogy ugyananyit keressenek, mint a férfiak, hanem a női princípium beteljesítése, a férjhez menés és az anyaság.
- Bándy Kata-gyilkosság: A 25 éves, rendőrségi pszichológusként dolgozó Bándy Kata 2012 júliusában Pécsen tűnt el. Az ügye már ekkor nagy nyilvánosságot kapott, elsősorban a Facebookon. Pár napra rá előkerült a lány holtteste is. A rendőrség hamar kézre kerítette a 26 éves, roma származású P. Lászlót, aki a gyilkosságot elismerte, az erőszakot azonban végig tagadta. Életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, másodfokon 40 évre csökkentették az ítéletet.

- Bill Cosby erőszakügye: Több mint 60 nő állítása szerint Bill Cosby elkábította és megerőszakolta őket. Ezek közül egy 2004-es ügy a bíróságon is megállt, Cosbyt 2018-ban 81 évesen elítélték.
- Bob Hewitt-ügy: A Dél-afrikai Köztársaságban 2011-ben derült fény arra, hogy a 15-szörös Grand Slam-győztes teniszese a 80-as, 90-es években több tanítványát is zaklatta, kettőt pedig megerőszakolt. 2015-ben bírósági ítélet is született az ügyében, ami után Hewittot törölték a Tenisz hírességek Csarnokából.
- Egyház pedofilügyei: 2015 nyarán és 2016 márciusában két zaklatási ügyre derült fény, amelyeket a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban követtek el. A második eset még a 90-es években történt, az esetet az elkövető elismerte. Elévülés miatt az ügynek jogi következménye nem lett, az egyházi eljárást viszont lefolytatták: a paptanárra vezeklő büntetést szabtak ki.
- Fradi-meccs reklámja: 2016 márciusában került ki az a Fradi-meccset népszerűsítő reklámfilm, amelyben egy átöltöző nőt kukkoló férfit látunk, aki – miután az immár bírónak átöltözött nő kinyitja az ajtót – annyit mond: „*De szép kerek labdák. Ööö... labda.*” A videó készítői végül elnézést kértek.
- Gólyatábori erőszak: 2014 nyarán az ELTE TÓK fonyódligeti gólyatáborában egy ott dolgozó fotós megerőszakolta és megverte az egyik részt vevő lányt. A 40 éves férfit elítélték, 9 év börtönt kapott. Korábbi hasonló gólyatábori esetek napvilágra kerülése a hallgatói önkormányzat és az egyetem felelősségét is felvetette.
- Hosszú Katinka-ügy: Hosszú Katinka világbajnok úszó 2015 decemberében és 2016 januárjában kemény hangú sajtótájékoztatókon kritizálta az úszósövetséget, miszerint elvárják a világszínvonalú teljesítményt, de nem biztosítják hozzá a feltételeket. A januári tájékoztatón a sajtó képviselői előtt tépte szét a MÚSZ 12 milliós szerződését, az őt megszólítani igyekvő Kiss Lászlóval pedig nem állt szóba.
- Jogászbálügy: 2016 márciusában az éves Budapesti Jogászbált hirdető Facebook posztokban a nőket a nemi sztereotípiákat erősítő módon, tárgyiasítva ábrázolták. Az egyik képen például egy férfi nyakát ölelő nő volt látható, és mellette a szöveg: „*A férfi jutalma a nő. A nő jutalma az a tudat, hogy ő a jutalom.*”. A posztot később eltávolították az oldalról, de az újságírói kérdésekre a szervezésben részt vevők jellemző reakciója az volt, hogy a kommunikációt nem tartják problémásnak.
- Kelenföldi erőszak: A 17 éves Sz. Vivient 2016 tavaszán Kelenföldön erőszakolta meg a nála egy évvel idősebb T. Patrik, akit egy napja ismert. Az áldozat életveszélyes sérüléseket szenvedett, sokáig az intenzív osztályon feküdt. T. Patrik elismerte tettét, 8 és fél év börtönre ítélték.
- Kiss Miklós-ügy: Kiss Miklós úszóedző a vád szerint 2003-ban egy szertárban zaklatta egyik tanítványát, egy 7 éves kislányt. Kiss 13 napot töltött előzetes letartóztatásban, elmarasztaló bírói ítélet nem született.
- Kölni erőszak: 2015 szilveszter éjszaka Kölnben észak-afrikai és közel-keleti háttérű férfiak petárdákat robbantottak, majd tömegesen zaklattak szexuálisan és raboltak ki nőket az utcán. Az ügyben több száz feljelentés született, ítélet azonban alig.

- Margit-szigeti mutogatós orvos ügye: Konkrét ügynek nem találtam nyomát, de Gyurkó Szilvia említi meg véleménycikkében, hogy az egyik Margit-szigeti szatírról derült ki pár évvel korábban, hogy egyébként aneszteziológus orvos, feleséggel, gyerekekkel.
- Népligeti gyilkosság: 2016 márciusában a 20 éves M. Vivient gyerekkori barátja, a 22 éves K. Bálint ölte meg, aki érte ment autóval a népligeti szórakozóhelyhez, hogy együtt utazzanak haza Kakucsra. Ehelyett erőszakoskodni kezdett, majd több tördőfessel végzett a lánnyal. Tettét beismerte, a bíróság 25 évre ítélte, de másodfokon 18 évre mérsékelte.
- Páger Antal fasiszta múltja: Páger Antal viselkedése és megnyilvánulásai a zsidótörvények idején arra utalnak, hogy nyilas volt (bár vannak, akik ezt vitatják). A kérdéses fasiszta múltat középpontba állító Páger-portréfilmet 2016 márciusában mutatták be a tv-ben.
- Pécsi rendőrségi oktatóvideó ügye: 2014 őszén a Baranya Megyei Rendőr-főkapitányság *A biztonságosabb Pécsért* elnevezésű projekt keretében mutatta be azt a három kisfilmet, amelyben magas sarkút és miniszoknyát húzó, ittas, bulizó lányokat erőszakolnak meg. A spotok jelmondata: „*Tehetsz róla, tehetsz ellene.*”
- Schmitt Pál plágiumügye: A hvg.hu 2012-ben tárta fel, hogy Schmitt Pál (akkori köztársasági elnök) doktori disszertációjának jelentős része egy bolgár sportkutató munkájának szó szerinti fordítása. Schmitt Páltól megvonták a doktori címet, ő pedig a kezdeti tagadás után végül lemondott a köztársasági elnöki posztról.
- Sipos-ügy: 2014 nyarán a 444.hu írta meg tényfeltáró cikkben, hogy egy budapesti elit gimnázium tanára éveken keresztül visszaélt a tanítványai bizalmával, rájongásával, és szexuálisan zaklatta őket.
- Szepesi-ügy: Szepesi Nikolett egykori úszó 2013-as megjelenésű *ÉN*, a szexmániás című könyvében írta le, hogy 13 évesen szexuálisan zaklatta az uszodai masszőr (Bacsa István, „Kicsi bácsi”). A történetet néhány másik egykori úszólány is megerősítette, hozzátéve, hogy hiába jelezték az edzőnek, hogy mi történt, nem vették őket komolyan.
- UNICEF-jelentés: egy 2014-es UNICEF-kutatás szerint a válaszadó sportoló gyerekek 73%-át érte érzelmi bántalmazás, 39%-át fizikai erőszak, 31%-át szexuális zaklatás, 15%-nak pedig beavatási szertartásban kellett részt vennie.
- Vak komondor: Fülöpháza polgármestere, Balogh József 2013 áprilisában verte meg élettársát úgy, hogy annak több csontja is eltört. Balogh kezdetben azt állította, hogy élettársa azért sérült meg, mert a család kutyája, egy vak komondor fellökte, később azonban beismerte tettét. A büntetőper 2016 februárjában pénzbüntetéssel zárult.
- Zsanett-ügy: A 21 éves E. Zsanettet 2007 májusban hajnalban állította meg öt rendőr, amikor a Múzeum körúton tartott hazafelé autóval. Állítása szerint ketten megerőszakolták, és a nála lévő pénzt is elvették tőle. Az ügyből elhúzódozó, a média által is követett pereskedés lett, végül bizonyítottság hiányában szüntették meg az eljárást. A megvádolt rendőröknek (30 nap előzetes letartóztatás miatt) 2014-ben kártérítést ítéltek meg.

Szociológiai paradigmák és a biográfiakutatás¹

Bögre Zsuzsanna

bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.4>

Beérkezés: 2020. 03. 19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 11. 03.

Elfogadás: 2021. 02. 23.

Összefoglaló: Napjainkban több tudományos paradigma él egymás mellett és egymással vetélkedve a társadalomtudományokban, így a szociológiában is. Minden paradigma önálló ontológiával, episztemológiával és módszertani tudatossággal rendelkezik, amelyek jól elkülönülnek egymástól. Az egymás mellett létezés következtében azonban a különbségeken kívül egymáshoz való közeledés is érzékelhető. A kvalitatív szociológián belül a biográfiakutatásokban egyfajta kompromisszumkészség mutatkozik a nézőpontok között. A tanulmány első lépésként az „alapvető” paradigmák (pozitivizmus, posztpozitivizmus, kritikai elméletek, konstruktivizmus) rövid bemutatására vállalkozik, majd azok hatását vizsgálja a biográfiakutatásokra. Ezt követően a biográfiakutatók körében lezajlott paradigmavitát mutatja be, leírva, hogy bár „látszólag” nem közeledtek egymáshoz az álláspontok, mégis megfogalmazódott a különböző paradigmák közötti minimális konszenzus.

Kulcsszavak: paradigma, pozitivizmus, posztpozitivizmus, kritikai elméletek, konstruktivizmus, biográfia-kutatás, narratíva

Bevezetés

A kvalitatív kutató sokszor teszi fel a kérdést, hogy a kutatási témájához összegyűjtött anyagokat hogyan dolgozza fel. A személyes dokumentumok, élettörténeti interjúk részleteit tényként vagy szöveggként kezelje? Vajon a napjainkban divatosabbá váló narratívaelemzés az egyedül üdvözítő megoldás a kvalitatív források, köztük a biográfiák elemzésére, vagy más lehetőségekkel is érdemes számolni? Az összegyűjtött adataink felhasználása – mint Kuhn (2000) óta tudjuk – végső soron tudományfelfogásunktól függ. Különböző paradigmák állnak ma rendelkezésre, amelyek alakítják a valóságról vallott felfogásunkat, és ki-k tudatosan vagy öntudatlanul ezek közül válogatva végzi a kutatásait. Forrásaink elemzésének ily módon a világgal kapcsolatos – többé vagy kevésbé tudatosított – ismeretelméleti feltevések jelentik az alapját, amelyek mélyén többnyire a valóságról alkotott, azaz ontológiai

1 Köszönettel tartozom a szöveg ismeretlen lektorainak, akik kritikájukkal hozzájárultak gondolataim egyértelműbbé válásához.

feltevések rejlenek, és amelyekből a kutatási módszerre, valamint az elemzésre, a kutatás eredményére nézve jelentős következmények fakadnak.

A kvalitatív kutatások terén napjainkban több paradigma vetélkedik egymással (Guba–Lincoln 1994, Denzin–Lincoln 2011, Denzin–Lincoln 2017). A témában sokat hivatkozott szerzőpáros, Guba és Lincoln 1994-ben még „csak” négy paradigma bemutatását tartotta fontosnak, de 2011-ben egy hasonló témájú tanulmányban kiegészítették azokat egy ötödikkel, amelyet részvételi (*participatory*) paradigmaként fordíthatunk. A szerzők a paradigmák mellett számos perspektívát is felsorakoztattak,² jelezve a világról vallott felfogások egyre sokszínűbbé válását. A paradigmák és perspektívák számának gyarapodása mutatja, hogy a valóságról való gondolkodásunk folyamatosan differenciálódik. Denzin és Lincoln (2011: 95) szerint a kvalitatív kutató nem teheti meg, hogy ne legyen tisztában a különböző paradigmák értelmével és a közöttük lévő különbségekkel. Ugyanakkor azt is elengedhetetlennek tartják, hogy a kvalitatív kutató legyen képes a paradigmák közötti párbeszédre is (Lincoln et al. 2011: 97–128).

A tanulmányban röviden bemutatom a négy alapparadigmát, majd ezek megjelenését a kvalitatív társadalomtudományokban, különösen a biográfiakutatásokban. A biográfiakutatást jóformán minden társadalomtudomány használja, jelen dolgozatban azonban elsősorban a szociológiával való kapcsolatára fókuszálok. Más társtudományról csak akkor teszek említést, ha a téma kifejtéséhez szükségesnek látszik.

A tanulmány második felében megvizsgálom a paradigmák közötti verseny hatását a biográfiakutatásra, és rámutatok a közeledés folyamatára, amelyet többek között a paradigmák közötti verseny eredményének tekintek.

A paradigmák közötti különbségek

A társadalomtudományokban a sokáig uralkodó pozitivistá paradigmát a hetvenes és a nyolcvanas években erős kritikák érték. Valójában paradigmaháborúról beszélhetünk, amely először a kvalitatív és a kvantitatív felfogások között dúlt, de hamarosan megjelent a különböző kvalitatív módszerek képviselői között is.³ (Denzin–Lincoln 2011: 1–21) A vitát a kvalitatív kutatók robbantották ki, mert kétségüket fejezték ki az objektív igazságba vetett hittel kapcsolatban, megkérdőjelezték a hatalmi pozíciót képviselő kutatói szerepet, és felmerült, ami korábban nem, hogy kinek az értelmezése kerül publikálásra a kutatás végén: a kutatóé vagy a kutatásban részt vevő alanyoké. Ezek a kérdések kiegészültek olyan módszertani problémákkal, mint az érvényesség, a megbízhatóság és az általánosíthatóság. A vitához kvantitatív és kvalitatív oldalról is sokan hozzászóltak, és a felvetésekre a kutatók saját paradigmájuk nevében válaszoltak. Milyen valóságfelfogásokat előfeltételeznek tehát a paradigmák?

2 A szerzők által említett perspektívák között szerepeltek többek között: a feminista elméletek, a kritikai faji és etnikai tanulmányok, a queerelmélet, a posztstrukturalista és a posztmodern tanulmányok stb.

3 A tanulmány további részében a paradigmavitát, a felfogások megkérdőjelezését a kvalitatív kutatók oldaláról tárgyalom, kvalitatív szerzők véleményét mutatom be és ütköztetem. Magam is kvalitatív és biográfiai módszerrel dolgozom.

Az egyes paradigmák óhatatlanul az „eredeti”, *pozitivist* felfogáshoz képest fogalmazzák meg álláspontjukat. A pozitívizmus évszázados múltra tekint vissza, és a természettudományos logika szerint kezeli a társadalomtudományos kérdéseket. A felfogás ontológiáját naiv realizmusnak is szokás nevezni (Denzin–Lincoln 2011). Ebből a nézőpontból a körülöttünk lévő világ olyan adottság, amely megfelelő mérési technikával teljesen megismerhető. A pozitívizmus episztemológiája a kutatót a tudás birtokosának tekinti, és hisz abban, hogy az általa vizsgált emberek/csoportok életének rejtett szabályait tökéletesen megismerheti (Denzin–Lincoln 1998). Ennek feltétele a kutató módszertani felkészültsége, és ha ez adva van, akkor a társadalom tényszerű összefüggései megragadhatók.

A *posztpozitívizmus* már nagyobb alázattal gondolkodik a világ megismerhetőségéről. A két paradigma közötti kölcsönhatás vitathatatlan, és ma már senki sem tekinthető a szó eredeti értelmében pozitivistá társadalomkutatónak. Ennek „köszönhetően” a szakmai vitákban a két paradigma között ritkán teszünk különbséget, és sokszor csak pozitívizmust vagy naturalizmust emlegetünk olyankor is, amikor posztpozitivistá állásponttal találkozunk. E felfogás szerint a rajtunk kívül lévő objektív világot csak többé-kevésbé tudjuk megragadni. A pozitívizmussal ellentétben ez a felfogás lemond a teljes igazságról. Itt sem vitás a kutató aszimmetrikus helyzete: a kutató társadalom, az emberek, kimondatlanul ugyan, de alárendelt szerepet játszanak. Ez mutatkozik meg például akkor, amikor a kutató a megkérdezett személytől mindent elfogad az adatgyűjtés során. Az adatok feldolgozásakor azonban mindent meg kell kérdőjeleznie ahhoz, hogy – hite szerint – eljuthasson egy lehetséges valósághoz. A kutató és a kutató közötti viszony etikailag ambivalens, ez a paradigma azonban nem lát más megoldást a valóság megismerésére (Guba–Lincoln 1994, Denzin–Lincoln 2011).

A posztpozitivistá felfogáshoz képest a *kritikai elméletek* iskolája a történelmi „realizmus” talaján áll. Hangsúlyozza a társadalmakban mindig jelen lévő hatalmi helyzetet, amely még a demokráciát is meghatározza. A demokráciában a társadalmi viszonyokat politikai, gazdasági, etnikai és gender típusú egyenlőtlenségek strukturálják. Ezért a világ csak adott történelmi szituációk elemzésén keresztül érthető meg, amelyben le kell leplezni a mindenkor hatalmi viszonyokat. A kritikai felfogás episztemológiája és etikája nem fogadja el a kutató dominanciáját a kutatás során, ebben a felfogásban a kérdezők és a kérdezettek egyenrangú viszonyban állnak egymással. A kutatási eredmények nyíltan értékvezéreltek (szemben a pozitivistá/posztpozitivistá felfogás neutralista önértelmezésével), amelyben a faji, a gender-, a queerelméletek szempontjai hangsúlyosan megjelennek (Denzin–Lincoln 1998). A kritikai társadalomtudomány a diskurzusok, a kulturális áruk és a kulturális szövegek hatalmi és ideológiai jellegének feltárására törekszik (Denzin 2017; Erikson 2011).

A fenti paradigmák mellett a nyolcvanas években megjelent a *konstruktivistá felfogás* a társadalomtudományokban. Ez a paradigma alternatív világok egymás mellett élésében gondolkodik, amelyek ebben a megközelítésben társadalmi úton kon-

struálódó valóságok. Mindebből következik a valóság többféle megközelíthetősége, amelyek akár konfliktusban is állhatnak egymással (Denzin–Lincoln 1998; Guba 1981; Sallay 2015: 9–22.) A konstruktivizmus szerint is egyenrangúnak számít a kutató és a kutatott személy. A konstruktivista felfogás szerint a kutatási eredményeket vissza kell juttatni a megkérdezetteknek, elsősorban ellenőrzés céljából, az eredmény érvényességének felmérésére. Ez a megoldás újdonságként jelent meg, a pozitivista és a posztpozitivisták felfogás korábban nem követte ezt az eljárást, ma azonban egyre több követője van.

Paradigmák közötti verseny

Yvonna Lincoln (2009) a paradigmák közötti vetélkedést a nyolcvanas évek elejére teszi. Szerinte ezekben az években még egyedül a pozitívizmust tekintették tudományos módszernek, a többi felfogásnak meg kellett küzdenie az elfogadottságért. Lincoln későbbi szerzőtársa, Guba (1981) kijelentette, hogy nem várható el a kvalitatív módszerektől a pozitivisták szemléletű általánosíthatóság, érvényesség és megbízhatóság feltételeinek teljesítése. A szerző akkoriban nem aratott osztatlan sikert sem a kvantitatív, sem a kvalitatív kutatók körében. Ezekben az években még a kvalitatív kutatók többsége is meg akart felelni a pozitivisták követelményeinek.

Később azonban a kvalitatív kutatók a „szent hármas” (érvényesség, megbízhatóság és általánosítás) elvárásától határozottan elmozdultak. Fokozatosan megtörtént a pozitivisták, másképpen fogalmazva a realista szemléletű a konstruktivisták és a posztmodern felfogások felé fordulás. Egyre kevesebben fogadták el a tiszta objektivitásra való törekvést, és felfogásukban a szubjektivitás elismerése nem jelentett egyet a tudománytalansággal. Tudományfilozófiai tendenciák mellett ezt a folyamatot gyakorlati okok is magyarázták. Többek között a kvalitatív kutatók meg akarták győzni az olvasókat és a kutatások finanszírozóit, hogy ők másképp kutatnak, mint kvantitatív társaik (Seale 2003). Ennek fényében többféle kvalitatív felfogás fogalmazódott meg a „szent hármas” kritériumát illetően. Voltak, akik egyszerűen ignorálták a pozitivisták kritériumokat, mert azokat elnyomó kategóriáknak tekintették, amelyek megakadályozhatják a kvalitatív kutatás kreatív kibontakozását. Mások új tartalommal töltötték fel az érvényesség, a megbízhatóság és az általánosítás követelményeit. Új tartalomnak tekinthető például az a Steinar Kvale-féle javaslat, amely szerint az érvényesség elérhető úgy is, ha a kutató a saját álláspontját világossá teszi olvasója előtt, vagy azzal is, ha a saját állításait kritikusan megvizsgálja. A kutató ilyenkor az „ördög ügyvédje” szerepébe kerül, és megkérdőjelezi saját kijelentéseit. A megbízhatóság elérése kvalitatív módon úgy is történhet, ha a kutatás során folyamatosan ellenőrizzük, hogy arra a kérdésre kaptunk-e választ, amelyet a kutatás elején feltettünk. Ezt az „ellenőrzést” a megkérdezett személyek, az interjúk szövegei és a következtetések szempontjából folyamatosan el kell végezni. Az eredeti értelemben vett, statisztikai alapú általánosítás kérdéséről Kvale szerint egyszerűen

le kell mondani, mert a kvalitatív kutatások nem tudnak, de nem is akarnak az egész társadalomra vonatkozó kijelentéseket tenni (Kvale 2007; Mason 2005).

Norman Denzin amerikai antropológus, a kvalitatív kutatások egyik tekintélyes képviselője⁴ sokat foglalkozik a paradigmák kérdésével, és az idők során saját álláspontja is módosult, feltehetően a viták hatására. Legutóbb (2017) a kritikai elméletek követőjeként definiálta önmagát. Elmondása szerint kutatói célja a demokráciában kiszolgáltatott társadalmi csoportok bemutatása, kutatási eredmények segítségével a társadalmi változás elősegítése. Ez az információ azért fontos a szerzőről, mert így érthetőbbé válik a paradigmákkal kapcsolatos véleménye.

Denzin és Lincoln (1998: 1–34.) a kilencvenes évek végén öt korszakot különböztetett meg egymástól a paradigmák vetélkedését ismertetve. Az első időszak a „*tradicionális*” nevet kapta, amelyben az uralkodó szemlélet a pozitívizmus volt, és 1900-tól 1950-ig tartott. A második a „*modernista vagy aranykornak*” számított, amikor színre lépett a posztpozitívizmus, de vele együtt színre lépett a hermeneutika, a strukturalizmus, a szemiotika, a fenomenológia és a kultúrakutatás is. Ez a fejlemény az 1950–1970-es évek közé tehető. Az alternatív megközelítések nemcsak fellendüléssel, hanem elbizonytalanodással is jártak a kvalitatív kutatók körében, amire a harmadik és a negyedik korszak elnevezései is utalnak. Ennek szellemében a harmadikat „*átmeneti műfajok időszakának*” nevezték, amellyel az 1970–1986 közötti időszakot jelölték. A negyedik szakaszt a „*reprezentációs krízis*” fémjelzte, és egy igen rövid időszakot, az 1986–1990 közötti éveket jelölték így. Ezt követte az ötödik korszak, amely az 1990-es évektől napjainkig tart, és amelyet egyszerűen csak „*posztmodernként*” emlegetnek (Denzin 2001: 324–330; Denzin–Lincoln 1998).

A korszakok megnevezéséből látható, hogy a második szakasz után minden paradigma egymás mellett él(t), nem kis fejtörést okozva a kvalitatív kutatásba újonnan érkezők számára. Az egymás mellett élés egyfelől provokálta a módszerek elsőbbségéről szóló vitát, másfelől a felfogások hatottak is egymásra (Creswell 2011).

Paradigmák közötti minimumkonszenzus

A paradigmaviták és az egymás mellett élés következményeként kialakult egyfajta minimális konszenzus, amelyet Denzin (2001) a következőképpen foglalt össze:

1. Minden paradigma valamilyen formában használja a pozitívista felfogást, mivel minden kutató érdekelt a valóság megismerésében, noha azt eltérő módon kezeli.
2. Mára általánossá vált a posztmodern filozófiákból fakadóan az alternatívákra való érzékenyítés. Vannak, akik ezt sokszínűségnek, vannak, akik relativizmusnak nevezik. Arról ma már senkit sem kell meggyőzni, hogy többféle nézőpont létezik.
3. Általánossá vált az egyéni megélések, az egyéni tapasztalatok felértékelődése a szociológiában, valamint az azok megértésére való törekvés. A szubjektív nézőpont

4 Denzin körülbelül két évente 500-1000 oldalas kézikönyveket jelentet meg a témában jeles szerzők tanulmányaival.

megismerése fontos lett. 4. Az etnometodológiai szemlélet terjedésével a mindennapokat vizsgáló kutatások természetessé váltak a szociológiában, a társadalomtörténetben, a környezetpszichológiában stb. (Bögre 2004; Majtényi 2015; Somogyi et al. 2018). 5. Clifford Geertz (1994) sűrű leírásra való buzdítása áttörte a diszciplínák és a paradigmák közötti kereteket, elfogadottá vált a kulturális antropológián kívül, a tágabban értelmezett kvalitatív kutatások körében is.

A paradigmák közötti közeledés szükségességét emlegette Lincoln is a kétezres évek elején, aki korábban a különbségek hangsúlyozásával szerzett magának elismertséget. Saját (konstruktivista és interpretív) felfogását védve, de az attól eltérőket is elfogadva, megpróbálta a konszenzus útját keresni. Szerinte az új paradigmák képviselőinek fel kellene hagyni az „ellenzéki” magatartással, mert nincs erre szükségük. Méltatta a módszertani sokszínűséget. Lincoln (2009) szerint a kritikai elméletek és a konstruktivizmus képviselői munkájuk során mély belátásokkal és ismeretekkel járultak hozzá a nyugati társadalom megismeréséhez. Ugyanakkor a szerző nemcsak a saját paradigmája eredményeit vette számításba, hanem a pozitivistákét/posztpozitivistákét is. A korábban használt érces hangvételhez képest új módon szólalt meg, amikor az utóbbiak munkáját házépítéshez hasonlította. Kiemelte, hogy a pozitivisták/posztpozitivisták kutató szisztematikusan gyűjti a téglákat, és így összeáll egy ház az alapoktól kezdve a falakig, a tetőig bezárólag. Majd kijelentette, hogy az interpretív kutatások is tudáshoz vezetnek, csak másfajtaúhoz. A fenomenológiai értelmezés például egy jelenséget mélyen szeretne megérteni, előfeltevések nélkül. Békülékeny stílusban beszélt arról, hogy mindkét „hangra” szükség van ahhoz, hogy megértsük a világot (Lincoln 2009).

Lincoln példájából láthattuk, hogy a szerzők véleménye az idők során változhat, ahogyan ez Denzinnél is érzékelhető. Denzin (2017: 12)⁵ az utóbbi időben radikálisabban szólalt meg a témában, mintha lemondott volna a közeledésről. Határozottan kijelentette, hogy az objektivitás mítosza dekonstruálódott. A társadalomkutató a világot nem „Isten szemével” látja, és nincs abszolút érvényes módszer. A szerző szerint nincs objektív, politikailag neutrális kutató, aki a világot kívülről szemlélhetné, mert a kutatót megannyi biológiai, társadalmi, történelmi meghatározottság jellemzi. Ezenfelül mindenkinek megvan a saját története, és minden kutatás tükrözi a kutató saját álláspontját is. Megerősítette véleményét, miszerint a megfigyelések elméletvezéreltek, és határozott volt abban is, hogy vége a naiv realizmus korának. Felhívta a figyelmet a posztpozitivisták felfogás újraéledésére, ezért azt kérte a kutatóktól, hogy mindenki a saját paradigmáján belül kérjen számon módszertani kritériumokat, és ne nyúljon át egyik paradigmából a másikba. A bemutatott érvek és ellenérvek jól tükrözik a paradigmák közötti vitákat, valamint a közeledésükre tett kísérleteket.

5 Denzin (2017) a kritikai elméletek nézőpontjai szerint szólal meg ebben a tanulmányában.

A fentebb tárgyalt viták hatással voltak a biográfiára is. A továbbiakban a biográfiakutatás paradigmaticus változásait követem végig, amelyeknek iránya vitathatatlanul a pozitivista/posztpozitivisták nézőponttól a konstruktivisták álláspont felé mozdult el (Ross 2005).

Pozitivizmus a biográfiakutatás hőskorában

Martin Hammersley (2005) angol szociológus szerint a chicagói iskola első korszaka a biográfia szempontjából hőskornak számított. Az iskola jellemzői közé tartozott a szociológia és a szociálpszichológia összetartozása, akkoriban még nem váltak szét egymástól, mint napjainkban. Másik sajátosságként lehet említeni a kvalitatív és a kvantitatív módszerek, valamint a személyes dokumentumok kevert használatát. Például Ernest Burgess, az iskola egyik alapítója az élettörténetet kombinálta a statisztikai módszerrel, és ebben nem látott semmiféle problémát, mert egyenlő értékűnek tartotta a személyes dokumentumokat a statisztikai adatokkal (Hammersley 2005: 63–89). Ez a felfogás a kevert módszer elődjének tekinthető. Ebben az időben nem jelentett gondot a módszerek keverése, a felfogások paradigmaticus különbségei csak később kezdtek fontossá válni a kutatók számára⁶ (Koltai et al. 2015).

A korabeli chicagói iskola felfogása szerint a kutatók a személyes dokumentumokból az igaz „valóságot” tudták bemutatni. Akkoriban nem „gyötörték” a kutatókat a tények és a konstrukciók közötti különbségek: mindent, amit informátoraik és a források közöltek, tényként kezeltek.⁷

Az első klasszikus eredmények egyike a Thomas és Znaniecki szerzőpáros kutatása 1918–1920-ból, amelynek címe *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (Thomas–Znaniecki 2002). A szerzők a migráció hatását vizsgálták egyéni visszaemlékezések, levelezések alapján. A lengyel emigránsok helyzete problémát jelentett Európában és Amerikában is, de ez a kérdés a kötet megjelenése előtt nem kapott társadalmi nyilvánosságot. Az iparosodás hatásának feltárása személyes tapasztalatok kutatásával újdonságnak számított ebben a korban. A szerzők munkájukkal az emigráns lengyel parasztok dezintegrációs és integrációs folyamatait akarták bemutatni, és a személyes dokumentumokat tartották a legjobbnak a valóság kiderítésére.

A másik klasszikus élettörténeti kutatásnak Clifford R. Shaw *Jack Roller* (1930) című munkája számít. Itt a főszereplő, Stanley egy húszéves rabló volt, akinek az életét mutatja be a szerző az alany szemszögéből. A kötet rendőrségi jelentéseket, pszichiátriai jegyzőkönyveket és az alany elbeszéléseit dolgozta fel egyes szám első személyben (Shaw 1966). Az említett személyes dokumentumok felhasználásával a szerző az alany nevében mondta el azt a történetet, amelyről azt feltételezte, hogy az „igaz” történet.

6 A tanulmány kereteit szétfeszítené a napjainkban újabb paradigmaváltást kiváltó kevert (mixed) módszer terjedése. Magyarul a módszer támogatásáról lásd Király et al. (2014) tanulmányát.

7 A szerző egyik tanulmánya részletesebben foglalkozik ezzel (Bögre 2007).

Fontos munkának számít még William Foote White tollából a *Street Corner Society* című, 1943-ban megjelent könyv (Whyte 1993, 1999). Ez a mű a klasszikus antropológiai módszertan szerint íródott, a kutatási eredményt a szerző objektívnek tekintette. A kutatás Boston egyik utcájának olasz bevándorló munkásairól szól. A kutató kívülállónak érkezett a helyszínre, a közeget egy adatközlőn keresztül ismerte meg. Az adatközlő információkat osztott meg az utca életéről, ez alapján tárta fel a szerző a „valóságot”, azt, hogyan éltek az olasz bevándorlók Amerikában (Denzin 1996; Merrill–West 2009).

A chicagói iskola a klasszikus biográfiai hagyomány követésekor pozitivista álláspontot képviselt. A kutatók az alanyoktól kapott információkat objektívnek tekintették, az általuk leírt közeg kultúráját és viselkedésmódját úgy írták le, mint „igazságot.” Munkájuk sikeres és újszerű volt, kutatási témáikban azokat a társadalmi szereplőket szólaltatták meg, akik másként nem hallathatták volna a hangjukat. A társadalom láthatatlan világát és „underdog”-jait mutatták be (Kovács 2007: 269–270; Merrill–West 2009).

A biográfia kutatás marginalizálódása

A II. világháborút követően hanyatlott a chicagói iskolában a biográfia kutatás, Daniel Bertaux (2001) erősebb megfogalmazásában „eltűnt a szociológiából”. Ennek több oka lehetett. Az egyik, hogy a szociológia és a szociálpszichológia ekkor kezdett különválni egymástól, és a szociológia figyelme inkább a társadalmi struktúra kutatása felé fordult, és egyben a tudományág „professzionizálódott.”

A másik ok a szerző szerint a módszertani szisztematikusság hiánya volt, amely a negyvenes évek közepéig még nem fejlődött ki a biográfián belül. Úgy látta, hogy erre először csak Lindesmith⁸ törekedett 1947-ben, ami azonban már késő volt. Ekkorra a szociológiába megérkezett a survey-kutatás, amely monopolhelyzetbe került.⁹ Nagy figyelmet és kutatási támogatást kapott ez a módszer, s a számszerűség nagy reményeket keltett a társadalom „igaz megismerése” szempontjából. Ebben a folyamatban a személyes dokumentumok, az élettörténetek iránti érdeklődés háttérbe szorult (Chamberlayne et al. 2003; Merrill–West 2009). A marginalizálódás annak ellenére megtörtént, hogy Wright Mills (2009) és Peter Berger (2009), a szociológiai gondolkodás meghatározó alakjai továbbra is fontosnak tartották a biográfiai megközelítéseket, mivel felfogásuk szerint a társadalom makroszintje kifejeződik az emberek belső világában, a biográfia és a történelem keresztezi egymást.

A fentiek mellett a háború után maradt azért olyan szociológus, aki a chicagói iskola kvalitatív szellemében folytatta kutatásait, mint például Becker (Pessin 2017) vagy Goffman (1981). Másrészt a szociológiában lezajlott kvantitatív fordulat (amely

8 Alfred Ray Lindesmith (1905–1991) amerikai szociológus, aki szisztematikus módszert dolgozott ki a drogfüggés kutatásában. Herbert Blumer tanítványa volt.

9 Érdekes megjegyezni, hogy Daniel Bertaux is a survey-módszerezellel kezdte szociológiai pályafutását, de úgy érezte, hogy ezzel nem tudja megismerni mélyebben a társadalmat. Vélhetően ezért fordult a figyelme a biográfia felé.

megerősítette a pozitívista paradigmát) ellenére az amerikai antropológia továbbra is használta a biográfia módszerét. Erre a technikai fejlődés, mint például a mag-nószalag feltalálása, jó lehetőséget teremtett, és így olyan személlyel is lehetett interjút készíteni, aki nem tudta volna leírni az életét. Ebben a szellemben jelent meg Oscar Lewis *Sánchez gyermekei* (1968) című műve, amely rendkívüli népszerűségre tett szert.¹⁰ A szerző egy mexikói szegény család történetét írta meg, amelyben a szereplők „saját szavaikkal” mondták el élettörténetüket. Meg kell jegyezni, a végső szöveget Lewis írta, a szövegben egyes szám első személyt használva.¹¹ A szerző ezt a megoldást módszertani kísérletnek tekintette, amelyben korábbi családtörténeti kutatásainak módszerét meg akarta újítani (Bertaux 2001, 2003).

A biográfiakutatás visszatérése

Ross (2005) „*paradicsomi állapot*”-nak nevezte a biográfiakutatás visszatérését a hetvenes-nyolcvanas évek európai szociológiájába. A módszert használók körében még ekkor is a pozitívista álláspont uralkodott, amely szerint az élettörténeteket szó szerint vagy legalábbis többé-kevésbé igaznak gondolták. Az újrafelfedezők között találhatjuk az angol Paul Thompson, a francia Daniel Bertaux-t és a német Martin Kohlit.

A biográfia visszatérését elősegítette a fentebb említett Lewis antropológiai kutatásának európai sikere. A kötet publikálásakor az olasz Franco Ferrarotti (1981) „belátta”, hogy a hétköznapi emberek történetét érdemes tanulmányozni. Ekkor, a nyolcvanas években Németországban és Franciaországban is a kutatások középpontjába került a hétköznapi emberek életének tanulmányozása, ami segítette a biográfiakutatás fellendülését.

A biográfiakutatás akkor indult el az intézményesülés felé, amikor 1978-ban Bertaux javaslatára egy biográfiai „ad hoc” csoportot hoztak létre a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) konferenciáján, amelyhez sokan csatlakoztak (Bertaux 2001; Chamberlayne et al. 2003). Ezt követte a „Biography and Society Research Committee” (továbbiakban BSRC) csoport 1984-es megalakítása az ISA keretein belül. Ez legitimizálta a műfajt a szociológiában (Apitzsch–Inowlocki 2000).

Biográfiakutatás a paradigmák keresztútjében

A nyolcvanas-kilencvenes években a biográfiakutatást sem kerülte el a társadalomtudományokban akkoriban zajló paradigmaticus vita. A BSCR-csoport működését is hamarosan szemléletmóddokkal kapcsolatos viták tették próbára. A csoporton belül a francia/angol realista szemléletű szerzők felfogása összeütközésbe került a „német biográfiai iskola” képviselőivel, akik a narratív élettörténeti kutatás mellett kötele-

¹⁰ Ezt a könyvet még 1968-ban lefordították magyarra.

¹¹ Lewishez hasonló módszerrel jelent meg hazánkban Csalog Zsolt *Parasztregény* című munkája (Csalog 1978).

zódtek el (Kovács 2007;2012; Kovács–Vajda 2002; Vajda 2003). Az eltérő álláspontok mögött eltérő paradigmák álltak.

A francia/angol realista (pozitivista/posztpozitivista) szerzők „oral history”-kutatásai, mint például Bertaux vagy a történész Thompson (1978) munkái jelentették az egyik irányt. Thompson *The Voice of the Past* című művét említhetjük, amelyhez 500 mélyinterjút használtak fel a kutatók. A sort Trevor Lummis *Listening to History* (1978) művével lehetne folytatni. A szerzők hangsúlyozták az „oral history”-élettörténetek eredetiségét, minőségi oldalát, és úgy vélték, hogy a vizsgált anyagok megfelelnek a reprezentativitás követelményének. A dokumentumok feldolgozása során mintavételi eljárásról beszéltek, és hittek abban, hogy elfogultságtól mentesen szólhatnak meg. A megbízhatóság és az érvényesség szempontjait kiemelték a kutatási eredményeket illetően, ami egybecsengett a pozitivista/posztpozitivista állásponttal.

A Bertaux és Bertaux-Wiame szerzőpáros (1995) a francia pékek kulturális minztatainak nemzedékeken keresztül zajló átadásáról írt máig is fontosnak tartott tanulmányt, amelynek módszertana posztpozitivistának mondható. Bertaux (2001, 2003) a biográfiai iskola „megmentése” érdekében tett lépései mellett oroszánrészt vállalt a realista/posztpozitivista biográfia fősodorban tartásában is.

Munkájukat elismerés mellett sok kritika is érte. Lényegében két tűz közé szorultak, egyfelől kifogásolták, hogy nem kérdőjelezték meg az egyéni dokumentumok érvényességét (pozitivista oldalról jött támadás), másfelől támadás érte őket az oral history empiricizmusa miatt (konstruktivista oldalról jött támadás). Ez utóbbi szemlélet képviselői azt hiányolták, hogy nem foglalkoztak az interjúk szubjektív oldalával, a társadalom és a pszichológia hatásával az emlékekre.

A BSCR-csoportban a narrativitást képviselő „német biográfiai iskola”¹² vitában állt Bertaux és Thomson körével. A hazai szociológiában a narratív felfogást képviselő Kovács Éva (2007: 272) ezt olyan folyamatnak írja le, amelyben „a biográfia kutatás, lassacskán elszakadva a történeti és emlékezetkutatásoktól, elméletileg inkább a filozófiában és az irodalomelméletben megújuló narratológiában fedezte fel kapcsolódási pontjait”. A narratológiának ez az irányzata az objektív hermeneutikán alapul, amelyre támaszkodva Schütze és Rosenthal kidolgozta a narratív élettörténeti interjúk készítésének módszerét. Az így készült interjúkat hermeneutikai esetrekonstrukcióval dolgozzák fel a módszer követői (Denzin 1989; Kovács 2007; Vajda 2007). A hermeneutikai esetrekonstrukciót a hazai szociológiában, némi változtatással, először a Kovács–Vajda (2002) szerzőpáros használta, majd őket követték tanítványaik (Németh 2015).

12 A kifejezést annak ellenére használom, hogy vannak szerzők, akik szerint nem beszélhetünk egyértelműen „német” iskoláról (Apitzsch–Inowlocki 2000).

A BSCR-csoportban 1997-ben kirobbant az említett két biográfiai iskola (angol/francia versus német) között egy vita, amely publicitást kapott a *Biography and Society Newsletter* oldalain. E vita fontosságát bizonyítja a tanulmányok újraközlése, amelyet az angol iskola képviselője, Robert Miller (2005) nagyívű biográfiai szöveggyűjteményében jelentett meg. A vitában részt vevők saját felfogásukat védve és abból jöttányit sem engedve nyilatkoztak meg.¹³

A polémia a narratív felfogást képviselő Thierry Kochuyt (1997) kezdeményezte, amikor nevek említése nélkül kijelentette, hogy túl kellene lépni a pozitivisták szemléletű biográfián. A módszer visszatérését a szociológiába fontosnak tartotta, ugyanakkor annak posztpozitivisták felfogását idejétmúltnak tekintette. Feltette a kérdést, hogy az élettörténet az életet dokumentálja-e, vagy valami mást tesz. Felfogása szerint az élettörténetek fikciók, mert a múltban történt eseményeket az ember a jelenbeli állapota szerint tudja csak értelmezni.¹⁴ Ebben a szemléletben az élettörténeti kutatásoknak arra kellene fókuszálniuk, hogy felfejtsék, hogyan szerkeszti az egyén a történeteit, mert azzal a történetek jelentéseit értheti meg a kutató. Lényegében ne a pozitivisták „mi történt?” kérdésével foglalkozzunk, mert azt úgysem tudhatjuk meg, hanem azzal, hogy a történetmondó miért mesél úgy, ahogyan. Ekkor közelebb juthatunk a személy identitásához, múltjának a jelenben megfogalmazott értelmezéséhez. Nem tehetünk mást, mert az élettörténetet mesélő egy olyan konstrukciót ad elő, amely a valóságban sohasem létezett. Mi ismerhető meg a narratív felfogásban? Az alany interpretációja, hogy az alany a vele történeteket hogyan értelmezi ma.

Bertaux érezte magát megszólítva, mint „nagy öreg”, és hosszasan válaszolt az „ifjú titánnak”. Kifejtette: ha a narrativitás veszi át a vezető szerepet a biográfiában, azzal vége lesz a szociológiának. Ha egyetlenegy élettörténetet elemez a kutató, azzal a pszichoanalízis területére lép. Bertaux azzal érvelt, hogy a szociológiának a társadalmi valóságot kell megismernie, és az megfelelő módszerrel el is érhető. Ehhez interjúk sokaságát kell gyűjteni egy meghatározott társadalmi körből, majd az egyéni tapasztalatokat társadalmi és történelmi kontextusba kell helyezni, hogy a szubjektív megélés társadalmi perspektívába kerüljön. Kijelentette, hogy az alanyokat informátoroknak tekinti, akik el tudják mondani, hogy mi történt velük. Ők (tehát a posztpozitivisták) sem gondolják, hogy az alanyok az „igazságról” beszélnének. De ezen a „hibán” a sok interjú összehasonlításával túl lehet lépni, képessé válva a társadalmi mintázatok feltáráására és a kollektív jelentések megértésére. Ezért látta úgy Bertaux, hogy az élettörténetekkel megismerhető a valóság, és az élet dokumentálható vele. Bertaux írására a Rosenthal és Rosenthal (2005) német szerzőpáros is válaszolt, akik Kochuyt és saját konstruktivista álláspontjukat fejtették ki. A vita végül Kochuyt végszavával zárult, amelyben „tehetséges veteránoknak” nevezte Bertaux-t és körét, de megerősítette, hogy felfogásuk túlhaladott.

¹³ A vitát és tanulságait részletesen egy önálló tanulmányban mutattam be (Bögge 2020).

¹⁴ Ezt a kérdést egyik korábbi tanulmányomban részletesebben tárgyaltam (Bögge 2007).

Feltételezhetően az előbb összefoglalt érvek és ellenérvek segítettek a különböző vélemények közeledésében. A minimális kompromisszum egyik megfogalmazója a finn J. P. Ross volt. Ross tanulmányának első változatát (1994) még a fenti összecsapás előtt megírta, majd – feltehetően a *Biography and Society* szerkesztőségének kérésére – leporolta és újraközölte.

Ennek értelmében Ross (2005) szerint a paradigmák sokfélesége jótékony hatással volt a biográfia/önéletrajz módszerének tudatos átgondolására. Úgy vélte, a különböző paradigmák megjelenésének nyertese a narrativitás lett, annak álláspontja tudatosult a kutatókban. Ross szerint a biográfia kutatóknak tudniuk kell, hogy témájuk feldolgozása során nem magával a valósággal, hanem szöveggel dolgoznak (Pászka 2007, 2010). Kijelentette, hogy véget ért a biográfia számára az az illúzió, amely szerint az interjúalanyok az objektív igazságot közlik a kutatókkal. Ugyanakkor védelmébe vette a Bertaux-féle „félteve őrzött realitás” létezésének elvét, kijelentette, hogy mindenki számára létezik külső világ. Hangsúlyozta, hogy minden önéletrajzíró, minden élettörténetet mesélő személy annak tudatában ír és beszél, hogy létezik egy külső világ, amelyet mesélés közben tud megragadni.

Ross (2005: 170) továbbá megfogalmazta a paradigmák közötti minimális kompromisszumokat is. Ezek lényegében a pozitivista/posztpozitivisták és a konstruktivisták/narrativisták álláspontok szempontjait közelítették egymáshoz. 1. Az élettörténetet társadalmi-kulturális *kontextusba* kell lehorgonyozni. 2. *A hitelességgel kapcsolatban* nem tudjuk biztosan, hogy hiteles-e, amit elmondott az alanyunk egy kutatásban, vagy sem. Ezért fontos, hogy megvizsgáljuk, kinek a szempontjából hiteles egy szöveg: a mesélő vagy a hallgató (kutató) szempontjából. 3. *A hitelességet megerősíti a reflexitás.* Különböző szinten szólalhat meg egy történet, illetve különböző nézőpontok vannak benne. Minél reflexívebb egy történet, annál több kontextus is van benne. 4. Hogy mi az igazság egy történetben, azt Ross szerint *a referencialitás* szempontjai alapján dönthetjük el. A kutató az állításokat vagy igaznak, vagy „csak” szimbolikusnak fogja fel.

Abstract: Nowadays, there is a diversity of parallel and competing scientific paradigms in social sciences, hence in sociology too. Each of these paradigms has its own distinct ontology, epistemology and a consciousness of methodology. Owing to their parallel existence, there is not only an emphasis on the differences but also a perceivable convergence of these paradigms. Without a dissolution of paradigms, there is a noticeable readiness to compromise within qualitative sociology, and within biographical research.

As a first step, this study undertakes to give a brief overview of some “basic” paradigms (positivism, postpositivism, critical theories, constructivism) which influence social sciences, sociology and biographies. Next, it will describe a debate of biography researchers on paradigms where there does not “appear” to have been any rapprochement. Yet, something did happen. In the light of the debate, a need for consensus among different paradigms has arisen in biographical research.

The author of this study aims to draw attention to this ambivalent situation where one can witness a competition between paradigms as well as their convergence.

Keywords: paradigm, positivism, postpositivism, critical theories, constructivism, biography method, narrative

Irodalom

- Apitzsch, U. – Inowlocki, L. (2000): Biographical analysis: a ‘German’ school? In Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (eds.): *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. London–New York: Routledge, 53–70. <https://doi.org/10.4324/9780203466049>
- Berger, P. (2009): Sociology as a Passion to Understand. In Joel, C. M. – Lee, G. V. (eds.): *The Meaning of Sociology. A Reader*. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2–7.
- Bertaux, D. (2001): Biography and Society. In Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (eds.): *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Syngapore–Tokyo: Elsevier, 1210–1213.
- Bertaux, D. (2003): The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology. In Hunphrey, R. – Miller, R. – Zdravomyslova, E. (eds.): *Biographical Research in Eastern Europe. Alternative lives and broken biographies*. Chippenham–Wiltshire: Ashgate, 39–52.
- Bertaux, D. – Bertaux-Wiame, I. (1995): Artisanal Bakery in France: How it Lives and Why It Survives. In Glaser, B. (ed.): *Grounded Theory 1984-1994*. Vol. One. Mill Valley, CA: Sociology Press, 539–562.
- Bögge Zs. (2004): *Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában /1948–1964/*. Pécs: Dialóg Campus.
- Bögge Zs. (2007): Tények és/vagy konstrukciók? *Múlt-Kor, Történelmi magazin*. https://mult-kor.hu/20070816_tenyek_esvagy_konstrukciok?pIdx=3 (utolsó le-töltés: 2021. 01. 10.)
- Bögge Zs. (2020): Még egyszer: mire jó a biográfia? Tanulságok egy paradigma-vita kapcsán. *Kultúra és Közösség*, 3. 97–104. <https://doi.org/10.35402/kek.2020.3.9>
- Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (2003): The Biographical Turn. Introduction. In Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (eds.): *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. London–New York: Routledge, 1–33.
- Creswell, J. W. (2011): Controversies in Mixed Methods Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 269–285.
- Csalog Zs. (1978): *Parasztrehány*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Denzin, N. K. (1989): *Interpretive Biography*. Newbury Park: SAGE.
- Denzin, N. K. (1996): The Facts and Fictions of Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquiry*, 2(2): 230–241.

- Denzin, N. K. (2001): Reflexions and Reviews. The Seventh Moment: Qualitative Inquiry and the Practical of a More Radical Consumer Research. *Journal of Consumer Research*, 28 (September): 324–330.
- Denzin, N. K. (2017): Critical Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquire*, 23(1): 8–16.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (1998): The Fifth Moment. In *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*. London: Sage Publications, 407–430.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (2011): Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited. In Lincoln, Y. S. – Lynham, S. A. – Guba, E.G. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 97–128.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y.S. (eds.) (2017): *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi, Singapore – Washington DC: SAGE.
- Erikson, F. (2011): A History of Qualitative Inquiry. in Social and Educational Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 43–61.
- Ferrarotti, F. (1981): On the autonomy of the Biographical Method. In Bertaux, D. (ed.): *Biography and Society*. London – Beverly Hills: SAGE Publications, 19–27.
- Geertz, C. (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Guba, E. G. (1981): Criteria for Assessing the Trustworthiness of Naturalistic Inquiries. *Educational Communication and Technology*, 29(2): 75–91.
- Guba, E. G. – Lincoln, Y. S. (1994): Competing paradigms in Qualitative Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 105–117.
- Hammersley, M. (2005): *The Dilemma of qualitative method. Herbert Blumer and the Chicago Tradition*. London – New York: Routledge.
- Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014): Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, V(II): 95–104.
- Kochuyt, T. (1997): Could Objective Realities Tell Us a Story? Reply to Bertaux. *Biography & Society*, December: 11–14.
- Koltai J. – Sík E. – Simonovits B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológia Szemle*, 25(2): 31–49.
- Kovács É. – Vajda J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács É. (2007): Interjú módszerek és technikák. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTK BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 269–277.
- Kovács É. (2012): *Az emlékezés szociológiai elméletéhez*.
<http://real.mtak.hu/62588/1/5kovacseva.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 10.)
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>

- Kuhn T. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kvale, S. (2007): *Doing Interviews*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE.
- Lewis, O. (1968): *Sánchez gyermekei*. Budapest: Európa.
- Lincoln, Y. S. (2009): „What a Long, Strange Trip It’s Been...”: Twenty-Five Years of Qualitative and New Paradigm Research. *Qualitative Research*, XX(X): 1–7. <https://doi.org/10.1177/1077800409349754>
- Lincoln, Y. S. – Lynham, S. A. – Guba, E. G. (2011): Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 97–128.
- Lummis, T. (1978): *Listening to History. The Authenticity the Oral Evidence*. Oxford: Oxford University Press.
- Majtényi Gy. (2015): „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 5: 95–112.
- Mason, J. (2005): *Kvalitatív kutatás*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Merrill, B. – West, L. (2009): *Using Biographical Methods in Social Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE.
- Mills, C. W. (2009): The Sociology Imagination. In Joel, M. C. – Lee, G. V. (eds.): *The Meaning of Sociology. A Reader*. Upper Saddle River – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 8–12.
- Német K. (2015): Tények, narratívumok és emlékezet: egy letűnt életvilág rekonstrukciójának lehetőségei. In Bodor P. (szerk.): *Emlékezés, identitás, diskurzus*. Budapest: L’Harmattan, 283–306.
- Pászka I. (2007): *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Pászka, I. (2010): *Sociology of Narrative Story Forms (Life Story, Autobiography)*. Cluj-Napoca: Presa Universita Clujeana.
- Pessin, A. (2017): *The Sociology of Howard S. Becker. Theory with a wide Horizon*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Rosenthal, W. F. – Rosenthal, G. (2005): Daniel Bertaux’s Complaints or Against False Dichotomies in Biographical Research. In Miller, R. (ed.) *Biographical Research Methods*. IV. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, 141–153.
- Ross, J. P. (2005): Context, Authenticity, Referentiality, Reflexivity: Back to Basics in Autobiography. In Miller, R. (ed.): *Biographical Research Methods*. IV. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, 163–172.
- Sallay V. (2015): Előszó a magyar kiadáshoz. In Corbin, J. – Strauss, A.: *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest: L’Harmattan, 9–22.
- Seale, C. (2003): Quality in Quantitative Research. In Lincoln, Y. S. – Denzin, N. K. (eds.): *Turning Points in Qualitative Research. Tying Knots in a Handkerchief*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: Altamira Press, 143–168.

- Shaw, C. R. (1966): *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Somogyi K. – Birtalan I. L. – Einspach-Tisza K. – Jantek Gy. – Kassai Sz. – Sebestyén E. – Dúll A. – Rácz J. (2018): Mi történik egy kvalitatív módszertan doktori szemináriumon? A GT. és az IPA-elemzés menete. *Alkalmazott Pszichológia*, 18(2): 105–127. <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2018.2.105>
- Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum.
- Thomson, P. (1978): *The Voice of The Past. Oral History*. Oxford: Oxford Universtiy Press.
- Vajda J. (2003): Az élettörténet szövegének szövete. *JEL-KÉP. Kommunikáció, közvélemény, média*, 22/1: 89–96.
- Vajda, J. (2007): Two survivor cases: therapeutic effect as a side-product of the biographical narrative interview. *Journal of Social Work Practice*, 21/1: 89–102.
- Whyte, W. F. (1993): *Street Corner Society: The Social Structure Of An Italian Slum*. London: University of Chicago Press.
- Whyte, W. F. (1999): *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest: Új Mandátum.

Intra- and inter-household network capital¹

Sik Endre

sik.endre@tk.hu

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.5>

Received: 2020. 09. 10.

Received revised version: 2020. 12. 06.

Accepted: 2020. 12. 10.

Abstract: The aim of this paper is to outline the theoretical model of an empirical piece of research we plan to carry out in the next two years. Our model emphasizes the intertwined nature of intra-household processes such as production, consumption, and reproduction. As for intra-household processes, our approach treats household members not as isolated actors but as interrelated within the household. The focus of our analysis is network capital, which (1) on the individual level expresses the activity of a household member in inter-household networks (e.g. contacting relatives), (2) on the intra-household relational level assesses the position of household members as regards each other (relations among network-poor and network-rich household members), and (3) on the household level refers to the aggregated value and structure of the households' network capital (e.g. network-poor and network-rich households).

The structure of the paper is as follows: after introducing our household concept in general, we outline the alternative concepts of household as a firm and the "container" of reproductive processes. In the next chapters we outline the concept of network capital, and operationalize this idea as an intertwined model of intra- and inter-household processes. Next, we develop an extended household model and incorporate our network capital approach into this. Finally, we outline the next steps we intend to take towards empirically verifying our model by selecting a "best of" collection of previous empirical analyses about inter- and intra-household processes.

Keywords: household, network capital, domestic production, social reproduction

The aim of this paper is to outline the theoretical model of a piece of empirical research we plan to carry out in the next two years. Our model emphasizes the intertwined nature of intra-household processes and their interrelatedness with various macro-level processes. As for intra-household processes, our approach treats household members not as isolated actors but as interrelated within the household. The focus of our analysis is network capital, which (1) on the individual level expresses the activity of a household member in inter-household networks, (2) on the intra-household relational level assesses the position of household members as regards their network capital in relation to each other, and (3) on the household level refers to the aggregated value and structure of households' network capital.

¹ Credit is due to Anikó Gregor (ELTE) and two anonymous reviewers for their advice. The paper was written as part of the project "Intra-household network capital" funded by NKFIH (K131947).

The structure of the paper is as follows: after introducing our household concept in general, we outline the alternative concept of the household as a firm and the container of reproductive processes. In the next chapters we outline the concept of network capital, and operationalize this idea as an intertwined model of intra- and inter-household processes. Next, we develop an extended household model and incorporate our network capital approach into it. Finally, we outline the next steps we intend to take towards empirically verifying our model.

To start with, we accept the claim of economic historians that the household as an economic actor is “eternal” (e.g. part of the “structures of everyday life” (Braudel 1979) or the “oikos” (Polanyi (1944/2001)²). This is important, since for mainstream economists and sociologists households remained invisible for a long time, having been deemed “natural” and/or “theoryless” (as compared to other major actors, such as the state or the market). However, from time to time, scholars keep on rediscovering the household as an economic actor. Since the early 1970s, the household has been rediscovered in various forms³, such as

- a coping solution in crisis situations (Caplowitz 1979),
- a natural resource (Boulding 1972),
- the owner of huge amounts of national wealth (Burns 1975),
- an actor in petty production and/or commodification (Friedmann 1978),
- a means of resisting capitalist exploitation for the working class in affluent capitalism (Humphries 1977, Minge-Kalman 1978, Wallerstein 1984).

More sophisticated approaches have developed different household models and compared the household to the dominant institutions of the modern era (market and state), and explained the paradox of being eternal but remaining invisible as the result of (1) differences in size, governance and operational principles between households and the dominant institutions, and/or (2) as the result of the household remaining the dominant form of production for certain economic systems or social groups (such as the peasant mode of production or simple commodity production) that are themselves eternal but usually too small or too weak to become visible – and/or because of technical innovations and changes in capital endowments and in the organization of society, which mean that the household becomes more and more relevant again as a result of the decline in the hegemony of mass production dominated by state and market actors (Gershuny-Pahl 1981).

My approach (Sik 1985, 1994) added further explanations for the eternal (and invisible) nature of the household, such as (1) its irreplaceability in relation to specific tasks (such as everyday routines and rare but unavoidable troubles with

2 Although in his seminal opus, Polanyi (1957) ignored the household as an integrative form.

3 Which very likely was not unrelated to other revivals in the 1970s, such as the rediscoveries of “non-standard” socio-economic institutions like the informal economy (Henry 1978, 1981, Gershuny 1979, Mars 1982, Pahl 1984), ethnic and local economies (Wallman 1979, Ward and Jenkins 1984), self-employment/simple commodity and small-scale production/sweatshops (Long, 1984).

domestic/self-subsistence reproduction and production, etc.) and (2) its usefulness for certain socio-economic entities (family business, marginal groups, ethnic enclave economies, etc.). These are situations and social groups that exist in every era and society, a common feature of which is that the household is more (or perhaps the only) institution that is available to them – the market alternative being too expensive, or state redistribution being inaccessible.

The eternity (and invisibility) of the household as a producer and reproducer is even more understandable if we take into consideration the fact that households are not atomized but small and independent units embedded into inter-household networks (Sik 1985, 1988/a, 1988/b).

Alternative concepts of domestic production

If we want to conceptualize the eternal nature of the household, we should not treat the household simply as an aggregate of individuals “*who share the same living accommodation, who pool their income and wealth and who consume goods and services collectively...*” (SNA 1993). Instead, we should approach it as a complex institution comprising both various and intertwined economic and social processes. In our approach, households are neither “... *monolithic blocks possibly led by a male benevolent dictator*” (Grossbard 2010: 1), nor do we interpret them as atomized black boxes where inputs and outputs are measured, but intra- and inter-household processes are ignored (as in standard neoclassic economics⁴ and statistics, such as in the course of estimating household satellite accounts (Sik–Szépe 2002)).

To conceptualize intra- and inter-household processes, we follow the steps of institutional economists, and envision the household as a combination of a firm – where goods and services are produced and consumed, investments are made, etc. – and a container of reproduction in a wide sense (including the processes of having and socializing children, creating and maintaining various elements of identity, selecting and fine-tuning values and norms, etc.).⁵

In our model, the firm and the container aspects of the household are intertwined, and this dual nature of the household explains (1) the strong inertia of the advantages of this institution over market and state actors (flexibility in terms of time-management and labor organization, altruistic behavior, the long-term

4 The proponents of New Home Economics have been arguing since the 1980s that the unitary model of the household should be replaced by more complex household models (Becker 1965, Becker 1981, Alderman et al. 1995), which resulted in the development of various forms of bargaining or consensual models that approach the household as a group of individuals, each of whom possesses a relative level of bargaining power in decision making (Donni and Ponthieux 2011/2, Grossbard 2010, Piccoli 2017).

5 Social reproduction is, as Katz puts it, everyday “life work” which involves those “material and social practices through which people reproduce themselves on a daily and generational basis” (Katz 2001: 711). Common aspects of social reproduction include food provision, safety and shelter, clothing, child and elderly care, healthcare, emotional or affective labor, education, food production and laundry and cleaning, shopping, participation in religious and civic activities, daily paperwork, social networking, household maintenance, etc.

One could argue that we should introduce the term family to incorporate the processes of social reproduction. While this is a valid idea, we decided against it since it would (1) put theoretically too much emphasis on the biological nature of the institution, and (2) would be empirically redundant, since (a) among those who live under the same roof, in most cases the borders of the household and the family are identical, and (b) those who live apart fall into the category of kin.

commitment of intra-household members, efficient monitoring and control), as well as (2) its limits (small size, spillover effects, inflexibility of its borders, etc.), as articulated in the classical writings about this theory (Boulding 1972, Ben-Porath 1980, 1982, Pollack 1985 – Gershuny 1988).

Therefore, the essence of our approach is conceptualizing the household as a unique institution embedded into macro-level socio-economic opportunity structures created by the state and market.

Ben-Porath's (1980) solution was to use the concept of identity, and approach it as a continuum within which the family and the market are the two extremes. The former is the "maximum-identity" institution, in which transactions are repeated games among interlocked actors and operate as a high-inertia locus of implicit contracts, while the latter is characterized by frictionless transactions among anonymous actors. On this continuum several types of identities can be identified, offering entirely different conditions for the transactions.⁶

From this idea, Ben-Porath developed three "worlds": that of the family, of friends, and of firms. These institutions differ from each other in the importance of identity, and in consequence involve different actors characterized by different advantages and limitations, who have different solutions for coping with such limitations. Comparing the family and the firm, Ben and Porath concluded that the gains from intra-family transaction beyond what each could produce on his own in the market or at home, rest on the gains from the division of the labor in the household... Co-operation between family members is advantageous partly because of the superiority of transactions between partners tied in a long-term relationship embedded in the family... This encompasses not only the allocation of labor time between home production and the market, but transactions in capital, the joint management of property, mutual insurance and help, and so on... The gains from the family connection are likely to be larger (at least for large families) the less developed are the markets for labor, capital and insurance and less active the government in providing substitute services... (Ben-Porath 1982: 2).

Pollack (1985), using the transaction cost approach to analyze the operation of the household, used the elements of standard economics (such as cost-benefit analysis, and production functions), and accepted some of its axioms (such as the relevance of preferences, and the concept of optimization), but extended the scope of analysis to the structural and organizational aspects of the household as an institution. Comparing the family and the market, he suggested that *"the advantages of the family as a governance structure for organizing particular activities flows from its ability to integrate those activities with pre-existing, ongoing significant personal relationships"* (Pollack 185: 585). His examples support his thesis in the case of home production,

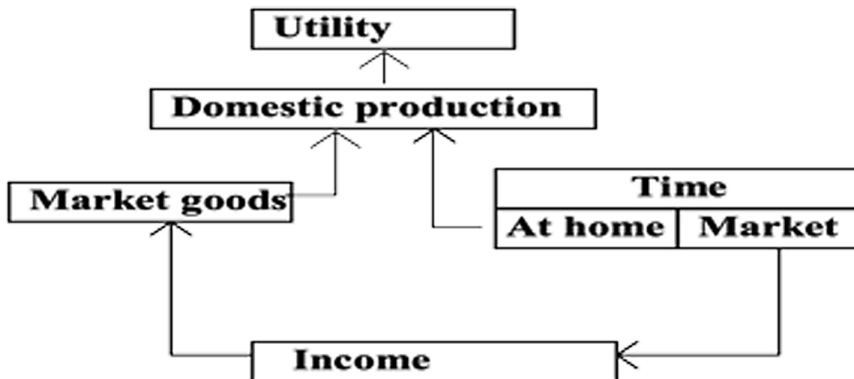
6 For example, a child's birthday cake can be prepared at home or bought on the market. Even if we assume that these two cakes are identical, the former contains the intangible additional value of embodied care and love as it was produced by fellow household members (Sik-Szép 2002). Or, if we elaborate the paradigm of ironing (Pahl 1984): while the actual work of ironing itself is similar in all these situations, its socio-economic status is entirely different depending on whether it is done at home by an adult household member (domestic work), by a servant (market work), by a child (altruistic help), in a hotel (market work), in a shelter by a volunteer (charity), or in a school for gladiators in Rome (slave labor).

consumption, insurance, and small-scale commodity production as well. He added, however, that the very same structural characteristics of the household that give it a competitive edge over market or state actors in certain situations are the main reasons for its disadvantages in other situations. For example:

- its small size makes monitoring easy and cheap but generates a higher per-unit production cost (economies of scale),
- long-lasting commitment to the household is beneficial for creating altruistic behavior but might cause emotional spillover effects (i.e. inferior performance in the household increases tension among its members),
- well-defined borders increase “We-consciousness” (strengthen identity) and, consequently, long-lasting commitment to the goals of the household, but make the border of the household rigid, and limit the chances of improving the performance of domestic production and reproduction (e.g. it is difficult to train a fellow-household member, and the replacement of an under-performing member is impossible).

As a first step towards developing a new approach to conceptualizing the household, we created a model that differentiated between the income-earning and domestic production of the household (Figure 1). With this model, we can overcome the crudest simplification about the household (the household as limited to being only a consumer and/or as an income-pooling unit), and within its framework we can interpret the principles of the transaction cost approach (e.g. alternative uses of time, which can be the basis for bargaining among household members, and potentially the cause of emotional spillovers).

Figure 1 *The structure of the basic household model*

Moreover, this bargaining household model, though ignoring the role of the various forms of capital, offers a feasible design for the analyses, which can be considered the first step towards our network-capital-sensitive household model. For example:

- The decision-making process of adjusting income earning and labor market activity to domestic production (and vice versa) within the household has been frequently researched, as well as its impact on social stratification, labor market status, and class relations (Lasse, Mogstad, Zafar 2014, Greenwood et al. 2014).
- The division of labor between spouses in domestic production and its relation to their labor market status has been a core topic of gender and time-budget studies (Del Bocca–Flynn 2005, Bloemen–Stanca 2008b, Bittman et al. 2003).
- Focusing on the relative income and satisfaction of spouses, there is negative association between the woman’s share of the couple’s total earnings and life satisfaction; the latter not only for men, but for women as well. Moreover, this association is stronger if the couple prefers traditional gender roles (Hajdu–Hajdu 2018).
- The impact of significant labor market events (such as promotion or termination) on the time spent on domestic work, and how this association varies according to couples’ levels of education is an especially lucid example of “doing gender”:
men in less-educated households tend to reduce their time on housework more, and their women increase their housework time more, than is the case in other households in which men are promoted. Furthermore, when men in less-educated households are terminated [lose their jobs], they reduce while their partners increase their housework time, whereas in other households the effects point in the opposite direction (Foster–Stratton 2017: 27).
- Migration-related, intra-household decision-making bargaining has also been an oft-researched issue – e.g. commuting time among dual-earner couples in England and Wales (Roberts–Taylor 2015), long-distance labor migration in the UK and Germany (Lersch 2012), and joint residential and job location decisions of dual-earner couples in France (Picard et al. 2013).
- Finally, Bertocci et al. (2012) in a time-series analysis found that *“the decision-making power over family economics is not only determined by strictly economic factors: differences in age and education, by making individuals more knowledgeable, more experienced, and savvy, are also shown to matter. (...) this pattern has progressively strengthened over the 20-year sample period under consideration. In other words, the intra-household balance of power appears to be not just a question of money, but also of brains, and this is increasingly so”* (Bertocci et al. 2012: 33).

The concept of network capital

In the early 1990s, I started to use the term network capital (Sik 1994) as a substitute for social capital because I realized that the notion of “social” is a bad metaphor.⁷ I argued that if we use the term “social” in such a vague form, we implicitly reject the social features of financial, human, and physical capital, and “*by this we ignore all that Simmel wrote on money, Polanyi on market and redistribution, Granovetter on embeddedness, and Bourdieu on reconversion...*” (Sik 2010: 79-80).

I assumed that networks are useful in the course of analyzing strategic decision making processes, because networks are (1) either created intentionally to make profit, or (2) the networks that Ego was born into (i.e. those that are not the product of strategic investment) can be converted – perhaps only temporarily, under certain conditions, and with limits – into profit-making capital.

When defining network capital, I accept the simplest approaches used in standard economics: (1) that network capital is used to produce goods and services while it remains unchanged, and (2) in the hope of future benefits, Ego sacrifices current consumption and invests⁸ into networks.

Comparing network capital to other forms of (monetary, physical, and human) capital, I argued that taking into consideration several relevant aspects of capital,⁹ network capital meets the minimum criteria of being capital. For example:

- although its alienability is more problematic than that of other forms of capital,¹⁰ network capital can be purchased (e.g. corruption, or clientele building), exchanged (reciprocity), donated (altruistic help), and inherited (ancestors’ networks¹¹),
- its durability and reliability can be high, but it might decay (due to natural reasons such as death, or migration, or by not being “properly” managed¹²),
- convertibility, substitutability and flexibility are basic characteristics of networks, and network capital has the potential to contribute to the production process by increasing the productivity of other capitals (e.g. informal networks in the firm).

7 According to Gozzi (1999), the term social capital is an oxymoron; i.e. the two items, “social” and “capital” unite two contradictory ideas: the former emphasizes solidarity, altruism, reciprocity, etc., the latter profit, rationality, speculation. This oxymoron, like the quality of the term social capital, explains why it has become so trendy and dangerous (a “weasel word,” according to Hayek); namely, for the reason – in quoting Shakespeare – that its use as a prefix sucks the meaning from a word “as a weasel sucks eggs” (quotes Steel 1993: 8-9)

8 Which involves risk: i.e. network capital can be lost, or at least lose its original value.

9 A similar exercise was carried out by Robison et al. 2002 but somewhat different dimensions were used, such as service potential, durability, flexibility, substitutability, decay, reliability, opportunities for (dis)investment, ability to create one form of capital from another, and ethical uses.

10 This characteristic of network capital has been criticized by economists (Arrow 1999, Durlauf 1999, Schuller et al. 2000, Solow 1999) because: (1) the alienability of network capital is unavoidably biased by the fact that network capital is always embedded into networks, thus it consequently has no exclusive possessor, or rather several members of a network possess the common stock of capital. Moreover, (2) it often contains unmeasurable amounts of investment from multiple possessors, therefore it is difficult for Ego to estimate the value of the network capital.

11 Especially important in peasant societies, in family businesses, and in certain crafts (dentistry, the law, etc.).

12 In reciprocal transactions, the maintenance of network capital is especially difficult – i.e., in relation to who owes what to whom, and/or because of (often mutual) suspicions of being exploited.

To sum up, I assume that households use network capital to make ends meet and/or to increase the productivity of production/reproduction. The source of network capital can be (1) the Ego-centered networks the household members were born into, or have acquired as part of their everyday life and can convert (temporarily?) into capital, or (2) intentionally created ties (investments) aimed at achieving certain goals. The former source of network capital is more likely to be used in the course of reproduction, the latter in domestic production processes. This intra-network capital originates from outside of the household, and can be acquired from other households (as part of their inter-household networks) or from individuals from other institutions (such as the workplace, school, clubs, etc.). In both cases, household members are co-owners of the intra-household network capital and use it for their own as well as for their households' goals.

The extension of the institutional model – intra- and inter-household network capital intertwined

Our household model conceptualizes the household not as an atomized unit but as being embedded into inter-household networks (Sik 1994, Sik–Wellman 1999, Sik 2012). This modification of the institutional approach, however, significantly changes the assumptions of the operation of the household in regard to both intra- and inter-household relations.

As compared to the continuum of identities model constructed by Ben-Porath (1980), in our model friends do not constitute a separate layer between family and firm, but rather constitute one type of Ego-centered network rooted in the household and embedded into the inter-household network. In other words, friendship is both part of intra-household processes and serves as a bridge between otherwise independent households.

As to Pollack's model (1985), our approach modifies both the advantages and the limitations of the household's governance structure as compared to market and state actors: the advantages and the limitations are both decreased, while retaining the unique characteristics of the household. For example,

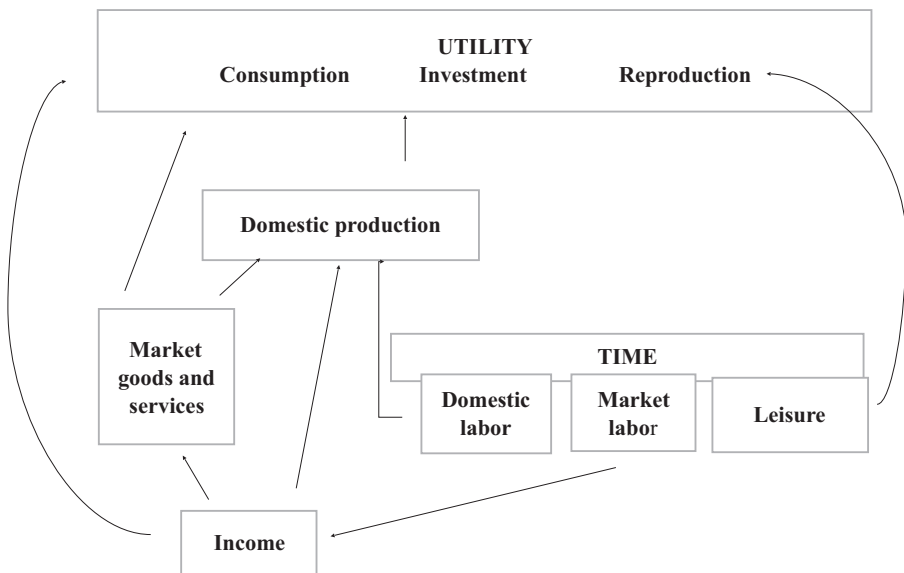
- the inter-household network offers the household an extension of its operations without changing its borders, loosening its strict identity management, and changing its internal structure, while emerging inter-household obligations decrease the independence of the household (e.g. reciprocal debts emerge) and may cause status inconsistency among household members (e.g. the increasing burden of managing inter-household networks assumes extra effort for those household members who are responsible for the management of these networks within the household, and this may affect their intra-household status),
- while the household's ability to create We-consciousness and long-lasting commitment remains intact, the incorporation of inter-household networks may cause emotional and status spillovers among household members (e.g. ceremonial activities undertaken to express the relevance of inter-household

- networks may create new roles within the household and consequently disturb the existing intra-household's emotional order and power relations),
- the incorporation of inter-household networks through intra-household networks increases the proportion of reciprocal transactions at the expense of altruistic ones, which also increases the importance of bridging forms of network capital over bonding ones. These relative changes obviously affect the intra-household's role and status structure, as well as power relations.

The dynamics of an extended household model and the intra- and inter-household networks

In order to develop a household model that incorporates intra-household network capital (i.e. the dynamic combination of individual, relational, and aggregated structures among household members), we have to identify the processes that are the bases of intra-household bargaining and cooperation.¹³ Our household model is the extended version of the model in Figure 1 but contains (1) utility functions in more than one format (distinguishing between consumption, investment, and reproduction in the wide sense, as mentioned earlier), (2) domestic production (as the combination of domestic labor, market income, and goods), (3) various forms of market influence that contribute to all forms of utility directly and indirectly, and (4) leisure as a source of reproduction.

Figure 2 *The structure of the extended household model*

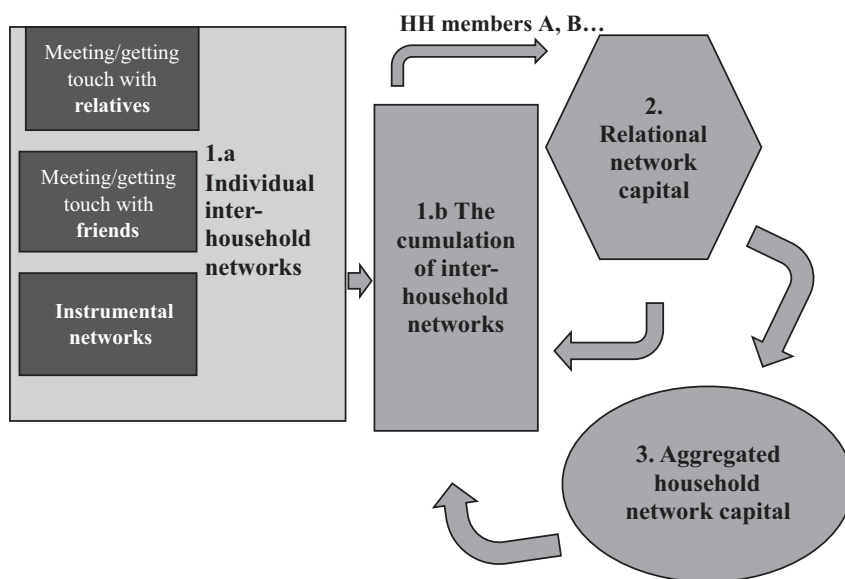
¹³ Competition is "a situation where competitors simultaneously cooperate and compete with each other" (Walley 2007).

This model offers us the structure into which we can later incorporate first intra-household network capital processes, and second embed the emerging complex model into various macro-level processes.

As to the role of networks in these processes, there is a large body of literature on the role of networks in family/domestic production/reproduction, but only in an aggregated format. Just to illustrate these with a few classics from various disciplines: anthropology (Bott 1957, Lomnitz 1977, Sahlins 1972), home economics and statistics (Goldschmidt–Clermont 1982, Reid 1934), sociology (Young–Wilmott 1957/2013, Litwak–Szelenyi 1969), network analysis (Wellman–Wortley 1990).¹⁴

Since, however, we could not find in the literature any relevant analyses of the dynamics of intra- and inter-household networks, let alone network capital, we had to develop a new conceptual frame and research design to carry out such an analysis – i.e., one that measures the inter-household networks of household members but conceptualizes them as the possessions of the intra-household network capital of the household members.

Figure 3 The dynamics of inter-household networks and intra-household network capital

In Box 1 we introduce the proxies of inter-household networks in the way that we operationalized the related questions in the special module of the EU-SILC 2015

¹⁴ Moreover, there is a large literature about the role of networks in different parts of the world and in various socio-economic processes in which family/household networks have a significant role. A multitude of excellent examples of these cases can be found in the two volumes (and a third is on its way) of a large-scale project designed to illustrate the operation of informal economic processes all around the world (Ledeneva 2018/2019).

survey.¹⁵ Focusing on the size and combinations of these inter-household networks, we can identify the network characteristics of household members on an individual level (Box 1) as well as the size and composition of these networks among the household members (Box 2). The combination of these individual networks is the basis of the analysis of relational network capital (Box 3) which serves as the basis of the estimation of the aggregated network capital of the household (Box 4). In other words, we identify the inter-household networks of the household members individually, and analyze their intra-household distributions, associations, and aggregated forms; i.e., the size and structure of relational and aggregated intra-household network capital. Finally, both relational and aggregated network capital will be added to the individual household members' characteristics as proxies of their position in the household and of their household on a macro-level.

To illustrate the dynamics of the model, first we analyze the size and composition of inter-household networks of the two spouses separately (Box 1), then – still on the individual level – their combinations (Box 2). The next step is describing the relations between the size and composition of the networks of the spouses (Box 3), and their aggregated features on a household level (Box 4). The terms we use in the model imply that while in the course of implementing the analysis at the individual level we identify the various types of inter-household networks, and when we focus on their relational and aggregated structures we conceptualize them as capital owned by the household and its members.

We assume that the relational network capital is closely associated with other intra-household processes (described in Figure 2). The latter serves as a channel through which to mobilize inter-household resources (both on a reciprocal and altruistic basis, in tangible (labor, money) or intangible (information, advice) forms, etc.). The roles of household members in these processes are, however, unequal, which influences their intra-household bargaining position (e.g. in terms of domestic production and concerning the amount and timing of labor market activity) and power relations (e.g. the allocation of consumption goods and services and on investment). These relational inequalities may also have significant impacts on reproductive processes such as satisfaction, use of time, and resources for leisure and children, etc.

Aggregated household network capital can be conceptualized as a component of household resources that is no less relevant than wealth, human capital, or income. Consequently, a lack of household network capital can be seen as a form of poverty, which may deepen the level of marginality of the household by reinforcing other aspects of poverty. Assuming that the opposite is also true (i.e., well-to-do households own more network capital than average), then the level of aggregated network capital is a significant source of macro-level inequality.

¹⁵ See the regulation, the indicators, and the assessment of the 2015 special module: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/ad-hoc-modules>

The next steps

To conclude the paper, we have selected some examples from the literature to illustrate the ways we plan to use our model as the basis of empirical analysis:

- Households invest into various forms of capital such as fiscal capital (e.g. savings), human capital (i.e. education and various soft skills), physical capital (such as durable goods, housing, and wealth), and emotional capital (see Cottingham 2016), and use these various forms of capital in the course of domestic and petty commodity production, in consumption, and reproduction, as well as outside the household, e.g. in attaining a higher income, better job, career, higher status, etc.
- The structure of these investments (as well as intra-household income distribution, consumption patterns of food and cultural items, and leisure time) can be different among household members, and these differences can have a significant impact both on their intra-household power relations and on the operation of the household as an entity. A comparative analysis of intra-household income distribution in households with co-residing young adults showed that some of them “*stay at home longer in order to enjoy better economic well-being, some stay at home longer as a strategy to overcome the difficulties faced in the labor market or on the housing market or both, whereas others stay at home longer in order to support their family of origin*” (Medgyesi–Nagy 2017: 377).
- The intertwined operation of reproduction processes with the operation of the household as a production/consumption unit as well is illustrated by Grossbard et al. (2014) and (Bolzendahl–Gubernskaya 2016) who found that white men with black spouses do less housework than those in an all-white relationship; Oreffice (2014) shows that when compared to US-born couples (or foreign-born ones from countries with similar gender roles to those in the US), households whose culture of origin supports strict and unequal gender roles behave differently – i.e. with regard to how spouses evaluate their labor market opportunities versus staying at home.
- The size, structure and legal conditions of the household can cause significant differences in intra-household processes – e.g. between nuclear and extended households (Greenhalgh 1982), or between married couples and common-law partnerships (Bukodi 2005).
- Discrepancies in values concerning the reproduction process among household members can affect the stability of the household and the efficiency of its production. For example, whether the spouses perceive their position in the household similarly or differently, or whether there is a discrepancy in their level of satisfaction with various aspects of their situation (Breunig et al. 2005), and if they have conflicting or identical political attitudes, may have a significant impact on the functioning of the household (i.e. tension versus

smooth cooperation)¹⁶: women who earn more than their partners are likely to reduce their labor market participation to fulfill traditional gender roles (Bertrand et al. 2013), while intra-household satisfaction is closely associated with the relative income position of the spouses (Bütikofer–Gerfin 2009), and the perception of intra-household power relations is related to the status of members of the household (Bertocci et al 2012,–Antman 2014).

- Finally, intra-household adjustments in inter-generational labor market behavior have been lucidly demonstrated by analyses of school-to-work strategies and of the probability of worklessness (Berloffia et al. 2017a, 2017b).

As indicated in the introduction, the aim of this paper is to outline the theoretical model of a piece of empirical research we plan to carry out in the coming years. Standing on the shoulders of our predecessors, we intend to analyze empirically the following questions:

- What are the typical characteristics of intra-household network capital and how are these associated with other intra-household production, consumption, and reproduction processes?
- How does intra-household network capital relate to the socio/economic/demographic characteristics of (1) household members, (2) their intra-household relations, and (3) the household as an entity?
- How are these intra-household network relations related to the external socioeconomic characteristics of households; i.e. to the state and market-dominated macro-level institutions that define the opportunity structure within which the household operates?

References

- Alderman, H. – Chiappori, P.A. – Haddad, J. – Kanbur R. (1995): Unitary versus collective models of the household: is it time to shift the burden of proof? *The World Bank Research Observer, Volume 10(1)*:119.
<https://academic.oup.com/wbro/article-abstract/10/1/1/1684910>
<https://doi.org/10.1093/wbro/10.1.1>
- Antman, M. (2014): *Spousal Employment and Intra-Household Bargaining Power*, IZA DP No. 8231. Available at <http://ftp.iza.org/dp8231.pdf>
- Arrow, K. J. (1999): Observations of Social Capital. In Partha Dasgupta and Ismail Serageldin (eds.): *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 3-5.
- Becker, G. S. (1965): A theory of the allocation of time. *The Economic Journal*, 75: 493-517.

¹⁶ For example, intra-household political homophily (as shown through the voting behavior of couples and parents/children in the UK during the 2015 General Election and in the recent EU referendum –Carabat et al. 2017), or heterophily.

- Becker, G. S. (1981): *Treatise on the Family*, Cambridge: Harvard University Press.
<https://doi.org/10.2307/2228949>
- Ben-Porath, Y. (1980): The Three F-connections: Families, friends, and firms and the organisation of exchange. *Population and Development Review* 6(1):1-30.
<https://doi.org/10.2307/1972655>
- Ben-Porath, Y. (1982): Individuals, Families, and Income Distribution. *Population and Review* 8 (Supplement):1-13. <https://doi.org/10.2307/2808103>
- Berloffo, G. – Matteazzi, E. – Şandor, A. (2017a): Does families' working behaviour affect their children's school-to-work trajectories? In O'Reilly, J. – Smith, M. – Nazio, T. – Moyart, C. (eds.): *Strategic Transitions for Youth Labor in Europe Handbook*. <https://style-handbook.eu/>
- Berloffo, G. – Matteazzi, E. – Villa, P. (2017b): The intergenerational transmission of worklessness in Europe. The role of fathers and mothers. Working Paper N. 2017/04. Trento: Department of Economics and Management.
<https://ideas.repec.org/p/trn/utwprg/2017-04.html>
- Bertocchi, G. – Brunetti, M. – Torriceli, C. (2012): Is It Money or Brains? The Determinants of Intra-Family Decision Power. IZA DP No. 6648. Available at <http://ftp.iza.org/dp6648.pdf>, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2084912>
- Bittman, M. – England, P. – Sayer, L. – Folbre, N. – Matheson, G. (2003): When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work. *American Journal of Sociology* 109(1):186-214.
https://www.jstor.org/stable/10.1086/378341?seq=1#page_scan_tab_contents
<https://doi.org/10.1086/378341>
- Bloemen, H. G. – Stancanelli, E. (2008): How Do Parents Allocate Time? The Effects of Wages and Income. IZA DP No. 3679.
<http://ftp.iza.org/dp3679.pdf> <https://doi.org/10.2139/ssrn.1262231>
- Bolzendahl, C. – Gubernskaya, Z. (2016): Racial and Ethnic Homogamy and Gendered Time on Core Housework. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World* (2):1-15. <https://doi.org/10.1177/2378023116676277>
- Bott, E. (1957): *Family and Social Network*. London: Tavistock.
- Boulding, K. E. (1972): The Household as Achilles Heel. *Journal of Consumer Affairs*, 2: 110-119. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.1972.tb00506.x>
- Braudel, F. (1979): *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*. Tome 1. *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Breunig, R. – Cobb, D. – Gong, Xiaodong – Venn, D (2005): Disagreement in Partners' Reports of Financial Difficulty. IZA DP No. 1624. <http://ftp.iza.org/dp1624.pdf>
- Bukodi, E. (2005): Partnerszelekcio a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban *Demográfia* 48(2-3): 218-253.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/590/442>
- Burns, S. (1975): *The Household economy*. Boston: Beacon Press.

- Bütikofer, A. – Gerfin, M. (2009): The Economies of Scale of Living Together and How They Are Shared: Estimates Based on a Collective Household Model. IZA DP No. 4327. <http://ftp.iza.org/dp4327.pdf>
- Caplowitz, D. (1979): *Making Ends Meet: How Families Cope with Inflation and Recession*. Beverly Hills, Ca: Sage.
- Carabat, A. – Swales K. – Curtice, J. (2017): Understanding attitudes to the European Union: an intra-household perspective. NatCen, Social Research, UK. <https://whatukthinks.org/eu/analysis/understanding-attitudes-to-the-european-union-an-intra-household-perspective/>
- Cottingham, M. D. (2016): Theorizing emotional capital. *Theory and Society* 45(5): 451-470. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-016-9278-7> <https://doi.org/10.1007/s11186-016-9278-7>
- Del Boca, D. – Flynn, C (2005): Household Time Allocation and the Theory of Sort. IZA Discussion Paper No. 1821. <http://ftp.iza.org/dp1821.pdf>
- Donni, O. – Ponthieux, S (2011/2): Economic approaches to household behavior: from the unitary model to collective decisions. *Travail, Genre at Sociétés* 26: 67-83. https://www.cairn-int.info/article-E_TGS_026_0067--economic-approaches-to-household.htm <https://doi.org/10.3917/tgs.026.0067>
- Durlauf, S. N. (1999): The case against social capital. SSRI Working Papers, 9929: Sept 22. Madison: University of Wisconsin.
- Foster, G. – Stratton, L.S. (2017): Do Significant Labor Market Events Change Who Does the Chores? Paid Work, Housework and Power in Mixed-Gender Australian Households. IZA DP No. 10831. <http://ftp.iza.org/dp10831.pdf> <https://doi.org/10.1007/s00148-017-0667-7>
- Friedmann, H. (1978): World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage. *Labour. Comp. Stud. In Soc. and Hist.*, 4: 545-586. <https://doi.org/10.1017/S001041750001255X>
- Gershuny, J. (1979): The Informal economy: Its role in industrial society. *Futures* (February): 3-15. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(79\)90065-X](https://doi.org/10.1016/0016-3287(79)90065-X)
- Gershuny, J. (1988): Time, Technology and the Informal Economy. In Ray E. Pahl (ed.): *On Work*. Oxford: Basil Blackwell, 579-599.
- Gershuny, J. – Pahl, R. (1981): Work Outside Employment. In Henry (ed.): ... (1981): 73-89.
- Goldschmidt-Clermont, L. (1982): Unpaid Work in the Household. ILO. *Women, Work and Development* 1: 137.
- Greenhalgh, S. (1982): Income Units: The Ethnographic Alternative to Standardization. *Population and Development Review*, 8(Supplement): 70-91. <https://doi.org/10.2307/2808107>
- Greenwood, J. – Guner, N. – Kocharkov, G. – Santos, C. (2014): Marry your like: Assortative Mating and Income Inequality. IZA Discussion Papers No. 7895. <http://ftp.iza.org/dp7895.pdf> <https://doi.org/10.3386/w19829>

- Grossbard, S. (2010): Independent Individual Decision-Makers in Household Models and the New Home Economics. IZA Discussion Papers No. 5138.
<http://ftp.iza.org/dp5138.pdf>
- Grossbard, S. – Gimenez-Nadal, G.I. – Molina, A.J. (2014): Racial Inter-marriage and Household Production. *Review of Behavioral Economics* 1(4): 295-347.
<https://doi.org/10.1561/105.00000013>
- Hajdu, G., and Hajdu, T. (2018): Intra-couple income distribution and subjective well-being: the moderating effect of gender norms. *European Sociological Review*, 34(2): 138-156.
- Henry, S. (ed.) (1981): Informal Institutions. N.Y.: St. Martins Press.
- Humphries, J. (1977): Class struggle and the persistence of the working-class family. *Cambridge Journal of Economics*, 3: 241-258.
- Katz, C. (2001): Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction. *Antipode*: 709–728. doi: 10.1111/1467-8330.00207
- Lasse, E. – Mogstad, M. – Zafar, B. (2014): Educational Assortative Mating and Household Income Inequality. NBER Working Paper No. 20271.
<http://www.nber.org/papers/w20271>
- Ledeneva, A. (ed.) (2018/2019): *Global Encyclopaedia of Informality*, Volume 1 and 2. Towards Understanding of Social and Cultural Complexity. UCL Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9>
- Lersch, P M. (2012): Long-Distance Moves and Labor Market Outcomes of Dual-Earner Couples in the UK and Germany. SOEP Paper No. 469. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2135450
<https://doi.org/10.2139/ssrn.2135450>
- Litwak, E. – Szelenyi, I. (1969): Primary Group Structures and Their Functions: Kin, Neighbors, and Friends. *American Sociological Review*, 34(4): 465-481.
<https://doi.org/10.2307/2091957>
- Lomnitz, L. (1977): *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-456450-3.50010-1>
- Long, N. (ed.) (1984): *Family and Work in Rural Societies*. London: Tavistock Publications.
- Mars, G. (1982): *Cheats at Work*. London: Unwin Paperbacks.
- Medgyesi, M. – Nagy, I. (2019): Income Sharing and Spending Decisions of Young People Living with their Parents. In *Youth Labor in Transition*. International Policy Exchange. Oxford University Press: 258-285. ISBN 9780190864798
<https://doi.org/10.1093/oso/9780190864798.003.0012>
- Minge-Kalman, W. (1978): The Industrial Revolution and the European Family. Comparative Studies. In *Society and History*, 20: 454-468.
<https://doi.org/10.1017/S0010417500009087>

- Oreffice, S. (2014): Culture and Household Decision Making: Balance of Power and Labor Supply Choices of US-born and Foreign-born Couples. IZA DP No. 7997. Available at <http://ftp.iza.org/dp7997.pdf> <https://doi.org/10.1007/s12122-014-9177-5>
- Pahl, R. (1984): *Divisions of labor*. Oxford: Basil Blackwell.
- Picard, N. – de Palma, A. – Inoa, I.A. (2014): Intra-household Decision Models of Residential and Job Location. CNRS, Ecole Polytechnique. Cahier no. 2014-8. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00964351/>
- Piccoli, L. (2017): Female poverty and intra-household inequality in transition economies. IZA World of Labor, 353. doi: 10.15185/izawol.353 <https://wol.iza.org/articles/female-poverty-and-intrahousehold-inequality-in-transition-economies/long>
- Polanyi, K. (2001(1944)): *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Polanyi, K. (1957): The Economy as Instituted Process. In Karl Polanyi, Arensberg, C. – Pearson, H. (eds.): *Trade & Market in the Early Empires*. Chicago: Gateway, 243–269.
- Pollack R. A. (1985): The Transactional Cost Approach of the Family. *Journal of Economic Literature*, XXIII. June: 581-608.
- Reid, M.G. (1934): *Economics of Household Production*. New York: Wiley.
- Roberts, J. – Taylor, K. (2015): Intra-Household Commuting Choices and Local Labor Markets. IZA Discussion Paper No. 9375. <http://ftp.iza.org/dp9375.pdf> <https://doi.org/10.1093/oenp/gpw037>
- Robison, L. – Schmid, A. A. – Siles, M. E. (2002): Is Social Capital Really Capital? *Review of Social Economy*, LX (1):1-21. <https://doi.org/10.1080/00346760110127074>
- Sahlins, M. (1972): *Stone Age Economics*. London: Tavistock.
- Schuller T. – Baron, S. – Field, J. (2000): Social Capital: A Review and Critique. In Baron, S. – Field, J. – Schuller, T. (eds.): *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford University Press: 1-38.
- Sik, E (1985): “Small is useful” or the Reciprocal Exchange of Labour in Hungary. In P. Galasi – Gy. Sziráczky (eds.): *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Frankfurt-New York: Campus Verlag, 1985:179-214.
- Sik, E. (1988a): *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat.
- Sik, E. (1988b): Reciprocal Exchange of Labour: the Hungarian Case. In Ray Pahl (ed.): *On Work*. Oxford-N.Y: Basil Blackwell, 27-547.
- Sik, E (1994): Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Societies. *International Contributions to Labour Studies* 4: 73-93. <http://cpes.org.uk/om/items/show/216>
- Sik, E. (2010): Network dependent path dependency. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 1(1): 77-102. <http://cjssp.uni-corvinus.hu/index.php/cjssp/article/view/3/5>
- Sik E. – Szép K. (2002): A háztartási szatellit számla. KSH, 2002, Budapest.

- SNA (1993): <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/1993sna.pdf>
- Solow, R. M. (1999): Notes on Social Capital and Economic Performance. In Partha Dasgupta and Ismail Serageldin (eds.): *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 6-11.
- Steele, G. R. – Connect, P. (1993): *The Economics of Friedrich Hayek*. St. Martin's Press. <https://doi.org/10.1057/9780230379497>
- Young, M., – Wilmott, P. (1957/2013): *Family and kinship in East London*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203802342>
- Walley, K. (2007): Coopetition: An Introduction to the Subject and an Agenda for Research. *International Studies of Management & Organization* 37(2):1131. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/IMO0020-8825370201> <https://doi.org/10.2753/IMO0020-8825370201>
- Wallerstein, I. (1984): Household Structures and Labor Force Formation in the Capitalist World Economy. In Smith, Joan, Immanuel Wallerstein Hans-Dietrich Evers (eds.): *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage, 1722.
- Wallman, S. (1979): *Ethnicity at Work*. Macmillan Press, London. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16044-0>
- Ward, R. – Jenkins, R. (eds.) (1984): *Ethnic communities in business*. Cambridge University Press.
- Wellman, B. – Wortley, Scott (1990): Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *American Journal of Sociology*, 96:558-588. <https://doi.org/10.1086/229572>

SZEMLE

2020/4

30. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bocsi Veronika

bocsiveron@gmail.com
Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és
Gyógypedagógiai Kar
4220 Hajdúböszörmény, Désány István út 1-9.

Bögre Zsuzsanna

bogre.zsuzsanna@btk.ppke.hu
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Szociológiai Intézet
1088 Budapest, Mikszáth tér 1.

Csurgó Bernadett

Csurgó.Bernadett@tk.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Magyar Tudományos Akadémia Kiváló
Kutatóhely
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Fényes Zsuzsanna Hajnalka

fenyes.zsuzsanna@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
4031 Debrecen, Egyetem tér 1.

Pusztai Gabriella

pusztai.gabriella@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
4031 Debrecen, Egyetem tér 1.

Sik Endre

sik.endre@tk.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Magyar Tudományos Akadémia Kiváló
Kutatóhely
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Virághegyi Enikő Anna

viraghenikoanna@gmail.com
ELTE, Társadalomtudományi Kar, Szociológia
Doktori Iskola
1117 Budapest, Pázmány Péter stny. 1/A